

Emevîler Dönemi Fetih Politikası ve Mâverâünnehir'in Fethi

Yunus AKYÜREK*

Özet

Emevî devleti hicri 41 yılında, daha çok kabile ve ırk asabiyeti üzerine kurulan siyasî bir oluşumdur. Dönemin şartları Emevîler lehine tezahür ettiğinden, kısa bir sürede inanılması güç bir fetih süreci yaşanmıştır. Batıda Kuzey Afrika ve Endülüs, kuzeyde Bizans, doğuda ise Mâverâünnehir ve Hint toprakları fetihlerin yoğun olduğu yerlerdi. Emevîler 90 yıl gibi bir devlet için kısa denilebilecek bir sürede varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu durum devletin fetih politikasında bazı sorunların olduğunu gösterir. Bu makalede özellikle Emevîlerin siyasî varlığına son veren darbenin Horasan ve Mâverâünnehir kaynaklı olması üzerinde durulmuştur.

Abstract

Conquest Policy of Umayyads Period and the Conquest of Transoxania

Umayyad state is a political formation that based in AD 41 on rather tribe and race partiality. Because of the conditions of the period which appeared in favour of the Umayyads, the process of conquest which is difficult to believe has been completed in a short time. North Africa and Andalusia in west, Byzantine in north, Transoxania (Ma wara'un-nahr) and India in east were the lands with high concentrations of the conquests. Umayyads kept

* Yrd. Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Ü. İlahiyat Fakültesi,
yunusbey_3@hotmail.com

its existence for about 90 years which can be said a short period for a state. This situation indicates to the existence of some problems in conquest policy of the state. In this paper, it has been particularly emphasized that the coup which ended the political existence of Umayyad, arised from Khorasan and Transoxania (Ma wara'un-nahr).

Anahtar Kelimeler: Fetih, Mâverâünnehir, Kuteybe, Mevalî, Abbasi İhtilali.

Key Words: Conquest, Transoxiana, Qutayba, Mawali, Abbasid Invasion.

Giriş

Hız. Peygamber'in davet mektupları ile başlayan Bizans ve Sâsânî ilişkileri, bilinen sebeplerle siyasî ve askerî gerginliğe yol açmıştı. Müte Savaşı (8/629), Tebük Gazası (9/630) ve vefatına yakın hazırlanan Üsâme ordusu, ilk dönemde Bizans'ın yakın tehdit olarak algılandığını gösterir.

Halife Ebubekir'in eleştirilere rağmen bu orduya hareket emri vermesi, vefatına kadar Bizans'la mücadeleyi sürdürmesi, ikinci halife Hız. Ömer'in görevi devralır almaz harp halindeki orduyu takviye ederek sonuç beklemesi, Risâlet döneminden tevarüs eden "din adına ve dini yayma uğruna mücadele" algısının sürdüğünü gösterir. Öyle ki Horasan'ın fethedilerek Sâsânîlerin yıkılması baştan sona bir inanç, heyecan ve gayret neticesidir.¹ Bölgenin fethi, müslümanlara Mâverâünnehir'in kapılarını açmıştır.

Kadisiye (15/636) ve Nihâvend (21/642) yenilgileri Sâsânîleri yıkılmanın eşiğine getirdi.² Horasan ve Toharistan³ havzasına giren İslâm orduları, Ahnef b. Kays komutasında neredeyse bütün Horasan'ı ele geçirdi.⁴ Sâsânî hükümdarı Yezdecird'in öldürülmesini⁵ fırsat bilen Ahnef, bölgede birtakım fetihlerde daha bulundu.⁶

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, Muhammed b. Cerir, *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk*, Thk. Muhammed b. Ebu'l-Fadl İbrâhim, Kahire ts., IV, 63.

² Taberî, *a.g.e.*, IV, 114-139.

³ Kırgızistan'ın güneyi ile Afganistan'ın kuzeyi.

⁴ Taberî, *a.g.e.*, IV, 167; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut 1966 VII, 139 vd; Cevdet Paşa, Ahmed, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, İstanbul 1306, VI. cz., s.70.

⁵ Taberî, *a.g.e.*, IV, 293-298; Cevdet Paşa, *a.g.e.*, VI. cz., s.70; Neşet Çağatay, *İslâm Tarihi*, Ankara 1993, s.342.

⁶ Belâzurî, Ebû Hüseyin Ahmed b. Yahya, *Futûhu'l-Buldân*, Thk. Rıdvan Muhammed Rıdvan, Beyrut 1983, s.585; Taberî, *a.g.e.*, IV, 301; İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Dâru Sâdir, Beyrut 1965, III, 125 vd.

Böylece Araplarla Türkler, İslâm sonrasında ilk defa Horasan-Mâverâünnehir sınırında karşı karşıya gelmiş oldular.⁷ Fakat Hz. Ömer, Ahnef'e yazdığı mektupta: "*Sakin nehrin/Ceyhun'un karşı yakasına geçmeyiniz, beri tarafında kalınız.*"⁸ talimatı ile Mâverâünnehir'e ulaşan fetih hareketine son noktayı koymuştur.

Belâzuri, Hz. Osman'ın Mâverâünnehir halkı için bir akit yazdığını, Basra valisi Abdullah b. Âmir'in ise Mâverâünnehir halkıyla savaş olmaksızın bir anlaşma imzaladığını kaydeder.⁹

Hz. Osman'ın son yılları ile Hz. Ali döneminde çıkan iç karışıklıklar sebebiyle bölgedeki fetihler neredeyse durmuş, bununla beraber fethedilen yerler muhafaza edilmiştir.¹⁰

Emevîler Dönemi Mâverâünnehir Fetih Politikası

Bu dönem Mâverâünnehir fetihleri; "Akınlar Dönemi", "Fetih ve Hâkimiyet Dönemi", "Duraklama ve Karışıklık Dönemi", "Huzur ve İstikrar Dönemi" başlıkları altında ele alınabilir.

1. Akınlar Dönemi (41-45/661-665)

Muaviye b. Ebî Süfyân ile başlayıp (41/661) Ziyad b. Ebîh'in Basra valiliğine kadar devam eden (45/665)¹¹ bu periyotta Mâverâünnehir ile ilgili yoğun bir askerî faaliyet yaşanmamıştır. Ancak bölgenin kuzeyi (Sistan¹²) ve güneyine düşen (Sicistan¹³ ve Sind¹⁴) topraklara çok sayıda askerî harekât düzenlenmiş,¹⁵ bu da ileride gerçekleştirilecek fetihleri kolaylaştırmıştır.

Emevî devleti, "Akınlar Dönemi" olarak adlandırabileceğimiz bu dönemde; yeni kurulmuş olmanın getirdiği yapısal ve kurumsal yetersizlikler, tehlikeli boyutlara varan isyanlar, başta Bizans olmak üzere diğer devletlerle olan savaşlar, ekonomik ve sosyal problemler gibi iç ve dış sorunların dışında, mesafenin uzaklığı ve aralarında siyasî birliktelik olmamasına karşın bölgede hâlâ gücünü koruyan Türk unsur sebebiyle Mâverâünnehir üzerinde etkili olamamıştır. Ayrıca bozkır mücadelelerinde başarılı olan Arap birlikleri, dağlık

⁷ Orkun, Hüseyin Namık, *Türk Tarihi*, Ahmet Sait Matbaası, Ankara 1946, III, 6.

⁸ Taberî, *a.g.e.*, IV, 168.

⁹ Belâzuri, *a.g.e.*, 593 vd.

¹⁰ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, s.8.

¹¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 404.

¹² İran'ın doğusuyla Afganistan'ın güneybatısı.

¹³ Afganistan'ın güneyi.

¹⁴ Pakistan'ın güneyinde ve Hint Okyanusu kıyısında yer alan coğrafya.

¹⁵ Belâzuri, *a.g.e.*, s.388 vd; Ahmed b. Ebî Ya'kûb, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut 1960, II, 258; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, III, 436, 446.

bölgelerde ve özellikle de geçitlerde oldukça kötü performans sergilemiştir.¹⁶

Bu süreçte bölge halkının, müslüman ticaret adamlarının şahsında İslâm dinini tanınması ve İslâm kültürü hakkında az çok kanaat sahibi olması muhtemeldir.¹⁷

2. Fetihler ve Hâkimiyet Dönemi (45-101/665-720)

Bu dönem Basra valisi Ziyad b. Ebih ile başlar (45/665).¹⁸ Mâverâünnehir'e yapmayı düşündüğü akınlar için Horasan, Sicistan, Hind, Bahreyn ve Umman bölgelerini valiliğine bağlayan Ziyad, Horasan ve Sistan'da yeni ordugâhlar kurdurdu. Kûfe ve Basra'dan Arap kabilelerini Merv, Herat, Tus, Nişabur ve Belh şehirlerine yerleştirerek Horasan'daki Arap nüfuzunu arttırdı. Valileriyle askerî harekât için gerekli koordinasyonu sağladı.¹⁹

Horasan komutanı Hakem b. Amr el-Gıfarî (45/665),²⁰ 47/667'de Toharistan seferine çıkarak Amu-Deryâ'nın (Ceyhun) karşı yakasındaki Çağâniyân'a (Arap kaynaklarında "Sagâniyân" şeklinde²¹) kadar ilerledi.²²

Ziyad; Toharistan, Harezmi ve Mâverâünnehir seferlerini mesafenin uzaklığı sebebiyle yeterince destekleyemediğinden, Merv'i bir ordugâh şehir haline getirmek istediğini Muaviye'ye bildirdi. Teklif makul karşılandı. Artık Mâverâünnehir'in fethi için önemli bir harekât üssü sağlanmış oluyordu.²³ Proje 51/671'de hayata geçirildi. Horasan ordusu Toharistan, Harezmi ve Mâverâünnehir istikametinde ilerleyerek direnç gösteren Türkleri yenilgiye uğrattı.²⁴ Böylece Emevî hâkimiyeti, Horasan ve Toharistan'da sağlam bir

¹⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, Terc. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s.481; Barthold, Vassiliy Viladimiroviç, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Terc. H. Dursun Yıldız, TTKB Yay., Ankara 1990, s.197.

¹⁷ Kurt, Hasan, "Maveraünnehir'e İslâm'ın Girişi", *Türkler*, IV, 282, Ankara 2002.

¹⁸ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, III, 447.

¹⁹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, Ed. Hakkı Dursun Yıldız, Konya 1994, II, 303; Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri*, TDVY, Ankara 2002, s.34.

²⁰ Belâzurî, *a.g.e.*, s.400.

²¹ Buniyatov, Ziya Musa, "Çağâniyân", *DİA*, VIII, 116.

²² İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, III, 455.

²³ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.10 vd. Merv, etrafı çöl olan bir yerleşim birimi olduğundan Arapların hayat tarzına uygun bir yapı arz ediyordu. Bkz. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 303.

²⁴ Taberî, *a.g.e.*, V, 286.

şekilde tesis edilirken,²⁵ Mâverâünnehir'in fethi için gerekli stratejik bölgeler de ele geçirilmiş oluyordu.

Faaliyetlerine bakıldığında Ziyad dönemi, bölgenin fethi için bir milat kabul edilebilir.

Mâverâünnehir fetihlerinin temerküz noktası olan Horasan, Ziyad'dan sonra vilayet statüsü kazanarak valiliğine oğlu Ubeydullah atandı (53-56/673-676).²⁶ Aynı çizgiyi sürdüren Ubeydullah, 54/674'te bölgenin dinî ve siyasî merkezi olan Buhara üzerine sefere çıktı.²⁷ O, düzenli bir orduyla Ceyhun'u geçen ilk validir. Ubeydullah Râmisin'i, Nesef'i ve Baykend'in bir kısmını aldıktan sonra Buhara'yı kuşattı. Çaresiz kalan Buhara hâkimi Kabac Hâtûn sulh talebinde bulundu. Ubeydullah, belirlenen ağır bir vergi dışında, iyi ok atabilen iki bin kadar muharip Türk'ü yanına alarak Basra'ya döndü (55/675).²⁸ Böylece Türkler ilk kez İslâm devletinin hizmetine girmiş oldular. Bu durumun fetihlere olumlu yansıdığı varsayılabilir. Yine ileriye yönelik fetih hedefleri anlaşmalar yoluyla zamana yayılmıştır.

56/676'da Horasan valisi olan Saîd b. Osman b. Affân²⁹ da göreve gelir gelmez Buhara ve Semerkant seferlerine çıktı. Çünkü Kabac, Saîd aleyhine Türk, Soğd, Kiş ve Nesef kuvvetleriyle güç birliği yapmıştı. Müttetikleri bozguna uğratan Saîd, ordusuyla Buhara'ya girdi.³⁰ Ardından Semerkant'ı kuşatarak vergiye bağladı. Son olarak da bir ticaret merkezi olan Tirmiz'i ele geçirdi.³¹

Görüldüğü gibi mahalli hükümdarlar ortak düşman addettikleri Emevîler aleyhine zaman zaman işbirliğine gitmişlerdir. Bu tür askerî faaliyetler Emevîler açısından sıkıntı doğursa da yeni fetihler için birer sebep olmuştur.

Fetih sürecinde bölge halkından asker alımı yapıldığı görülür. Bu uygulama Saîd'in Semerkant'tan aldığı esirleri yardımcı kuvvet olarak teçhiz etmesiyle başlar. Sayısı 10.000 ila 20.000 arasında değişen bu birlik, Emevî döneminin sonuna kadar ordudaki varlığını

²⁵ Yıldız, *a.g.e.*, s.11.

²⁶ Belâzurî, *a.g.e.*, s.401; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, III, 493, 499; Zehebi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *el-'İber fî Haberi men Gaber*, Beyrut 1347, I, 44.

²⁷ Belâzurî, *a.g.e.*, s.401.

²⁸ Belâzurî, *a.g.e.*, s.401 vd; Taberî, *a.g.e.*, V, 297 vd; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, III, 499; Kafesoğlu, "Türkler", *İA*, XII, 261. Farklı rivayetler için bkz. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 237.

²⁹ Belâzurî, *a.g.e.*, s.407; Taberî, *a.g.e.*, V, 304; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, III, 512.

³⁰ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 237. Ancak Taberî ve İbnü'l-Esir gibi tarihçilere göre, müttetik kuvvetler Saîd ile savaşmaya cesaret edemeyerek geri çekildiler. Hâtûn barış talebinde bulundu. Böylece Buhara, muharebe olmaksızın yeniden itaat altına alınmış oldu. Bkz. Taberî, *a.g.e.*, V, 306; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, III, 512 vd.

³¹ Taberî, V, 306; Belâzurî, *a.g.e.*, s.597 vd.

sürdürmüştür.³² Bu durum, aynı safta çarpışan taraflar arasında bir yakınlaşma meydana getirmiş olmalıdır. Yerel kuvvetlerin fetihlerde yer almaları, fetih hareketinin amacına ulaştığını gösterir.

Özetle; Muaviye döneminde Mâverâünnehir'in en önemli merkezleri üzerinde hâkimiyet kurularak, gerçekleştirilecek fetihlerin alt yapısı oluşturulmuştur.³³ Yine bu dönemde Emevî fetih politikasının, başarılı askerî harekâtların verdiği güvene dayalı atak, planlı ve programlı bir hal aldığı görülür.

I. Yezid (60-64/680-684)³⁴ döneminde iç isyanların bastırılması, Kuzey Afrika fetihleri ve Bizans muhârebeleri ön plana çıktığından Mâverâünnehir'e gereken önem verilememiştir.

Yine bölgede yüzyıllardır hissedilen Sâsânî kültürünün etkileri, Göktürk ve Türgiş devletlerinin yerel hükümdarları bilfiil desteklemeleri ve Çin imparatorluğunun bölge üzerindeki emelleri dışında, bölgenin merkeze uzak düşmesi, yeni yeni tanınması, dinî ve ekonomik üstünlüğü Emevîlere kaptırmak istemeyen hâkim sınıfların varlığı³⁵ gibi sebepler fetihleri olumsuz etkiliyordu.

Horasan-Sicistan valiliğine getirilen Selm b. Ziyad (61-64/681-683),³⁶ ilk icraat olarak Buhara seferine çıkmıştır. Durumu haber alan Kabac, Soğd hükümdarı Tarhun'dan yardım istediye de Emevî ordusu Buhara önlerinde beliriverdi. Hâtun barış istemek üzere iken beklediği yardım geldi, artık savaş kaçınılmaz olmuştu. Tarhun'un da öldürüldüğü savaşta Emevîler büyük bir ganimet elde ettiler. Hâtun ise derhal musâlaha metnini imzaladı. Bir süre Buhara'da kalan Selm daha sonra Merv'e hareket etti.³⁷

Hâkim olamayacakları Buhara'yı kârlı bir anlaşma sonunda terk etmeleri, Emevîlerin realist bir politika güttüklerini göstermektedir.

Ordu, kış boyunca Horasan karargâhlarında hazırlık yapar, baharla birlikte de Mâverâünnehir'e akınlar düzenlerdi. Selm, bu teamülün dışına çıkarak Amu-Deryâ'nın doğusunda ordusuyla

³² Yıldız, *a.g.e.*, s.47.

³³ Kitapçı, Zekeriya, *Türkistan'da İslâmiyet ve Türkler*, Nur Basımevi, Konya 1988, s.79; Aycan, İrfan - Sarıçam, İbrahim, *Emevîler*, TDV Yay., Ankara 1993, s.23 vd; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 303 vd.

³⁴ Belâzurî, *a.g.e.*, s.403; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IV, 14.

³⁵ Meselâ, Buharalı Kuskusa aşireti. Bkz. Narşahî, Ebû Bekir Muhammed b. Cafer, *Târîhu Buhârâ*, Thk. Emin Abdülmecid Bedevî, Dâru'l-Ma'ârif, Kahire ts, s.32 vd.

³⁶ Belâzurî, *a.g.e.*, s.403; Ya'kübî, *Târîh*, II, 252; Taberî, *a.g.e.*, V, 471, Yâkût, Şihâbuddîn Ebû Abdillâh b. Abdullâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1957, II, 347; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IV, 95 vd.

³⁷ Belâzurî, *a.g.e.*, s.403; Ya'kübî, *Târîh*, II, 252.

birlikte kışı geçirmiştir.³⁸ Bu da Emevilerin, siyasî ve askerî bakımdan bölgede tutunduklarını ve kendilerine güvendiklerini gösterir.

Yâkût ve Belâzuri'ye göre; Selm, eşini de yanına alarak Amu-Deryâ'yı geçti ve Semerkant'a ulaştı. Burada kendisine bin kişilik diyet verildi. Buradan Hocend üzerine bir ordu gönderdiyse de bu ordu mağlup oldu. Bunun üzerine Merv'e dönmeye karar verdi.³⁹

Ancak başarısız fetih hareketleri Emevileri yıldırılmamış, aksine daha planlı-programlı hareket etmelerine vesile olmuştur.

*Abdülmelik b. Mervan döneminde (65/86-685/705)*⁴⁰ fetihlerde görülen hareketlilik⁴¹ Mâverâünnehir için pek değişmemiştir. Bunun en önemli sebebi Zübeyrî hareketidir. İbn Zübeyr'e biat eden Horasan valisi Abdullah b. Hazim'in çıkardığı isyanı bastıran Abdülmelik,⁴² bu makama Bükeyr b. Vişâh'ı (72/691), daha sonra da Ümeyye b. Abdullah'ı atadı (74/693).⁴³ Diğer valiler gibi Ümeyye de bölgenin siyasî merkezi olan Buhara'ya, ardından da Tirmiz'e birer sefer düzenledi (77/696).⁴⁴

80/699 ortalarında Kiş'e ulaşan yeni vali Mühelleb, Huttel'i alarak melikini cizyeye razı etti. Burada iki sene kalan Mühelleb, Merv'e dönerken yolda öldü (82/702).⁴⁵ Belazûri ve Yâkut'a göre Mühelleb, Hocend'i ele geçirmiştir.⁴⁶ Bu rivayet doğru kabul edilse de şehrin uzun süre elde tutulamadığı açıktır. Çünkü Hocend, Kuteybe döneminde kesin itaat altına alınabilmiştir.⁴⁷

Babasının ardından valiliğe getirilen Yezid (82/702)⁴⁸ Harezm ve Fergana üzerine başarısız seferler düzenlemiştir. Tek başarısı,

³⁸ Taberî, *a.g.e.*, V, 473; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IV, 96 vd; Barthold, *Türkistan*, s.198.

³⁹ Belâzuri, *a.g.e.*, s.403.

⁴⁰ Muhammed ibn Sa'd, *Tabakatü'l-Kübrâ*, Dâru Sâdır, Beyrut ts., V, 173; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IV, 191.

⁴¹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IV, 191.

⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. Akyürek, Yunus, *Siyasî ve Kültürel Boyutlarıyla Mâverâünnehir*, Bursa 2012, s.44.

⁴³ Belâzuri, *a.g.e.*, s.404-408; Taberî, *a.g.e.*, VI, 176, 199.

⁴⁴ Belâzuri, *a.g.e.*, s.406.

⁴⁵ Belâzuri, *a.g.e.*, s.407; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 276; Taberî, *a.g.e.*, VI, 325 vd, 350 vd, 354 vd; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IV, 472 vd.

⁴⁶ Belâzuri, *a.g.e.*, s.407; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.13 vd; Hasan, Hasan İbrahim, *İslâm Tarihi*, Trc. İsmail Yiğit-Sadrettin Gümüş, İstanbul 1996, I, 378.

⁴⁷ Belâzuri, *a.g.e.*, s.411; Taberî, *a.g.e.*, VI, 483; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IV, 581; Nüveyrî, Şihâbuddîn Ahmed b. Abdulvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, Thk. Muhammed Cabir Abdu'l-Ân el-Hinî, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Kahire 1975, XXI, 299 vd.

⁴⁸ Taberî, *a.g.e.*, VI, 355.

Badgis'teki Nizek kalesini fethetmek oldu.⁴⁹ Bu sebeple azledilerek hapse atıldı, yerine ise üvey kardeşi Mufaddal getirildi (85/704).⁵⁰ Mufaddal bazı askerî faaliyetler de bulunduyorsa da⁵¹ benzer sebeplerle o da azledildi.⁵²

85/704'te Abdülmelik ölünce⁵³ oğlu Velid herhangi bir muhalefetle karşılaşmaksızın halife oldu.⁵⁴

Velid dönemi (86/96-705/715); her bakımından Emevîlerin en parlak dönemi olarak kabul edilir. Mâverâünnehir ve Fergana'nın fethi de bu döneme rastlamaktadır.⁵⁵

Velid, başarılı devlet erkânının görevlerini sürdürmelerini uygun görmüş, bu bağlamda Haccac b. Yusuf, 75/695'te atandığı Irak genel valiliği koltuğunu korumuştur.⁵⁶ Ancak beklenen fetihler, zikredilen sebeplerden ötürü ilk yıllarda bir türlü gerçekleşemedi.⁵⁷

Haddizatında Emevîlerin doğu stratejisi ve fetih politikası Haccac tarafından belirlenmiştir.⁵⁸ O, genç liderler yetiştirerek ve taze kuvvetler oluşturarak sınır bölgelerini kontrol altında tutmaya çalıştı. Kuteybe, Cerrah vb. genç valiler, "Haccac okulunun yetiştirdiği valiler" olarak tanımlanabilirler.⁵⁹

Haccac, Amu-Deryâ'dan Hindikuş'a kadar uzanan Horasan'ın doğusuna dahi bir komutan ve organizatör olan Kuteybe b. Müslim el-Bâhili'yi vali olarak atadı (86/705).⁶⁰ Kuteybe, Arap siyasetinde hemen hiçbir etkinliği olmayan Kays kabilesinin Bâhile koluna

⁴⁹ Taberî, *a.g.e.*, VI, 386-388.

⁵⁰ Belâzurî, *a.g.e.*, s.407; Taberî, *a.g.e.*, VI, 393; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 502.

⁵¹ Belâzurî, *a.g.e.*, s.407; Taberî, *a.g.e.*, VI, 397; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 505.

⁵² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 505 vd; Gibb, Hamilton A.R., *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı*, Çev. M. Hakkı, Evkâf Matbaası, İstanbul 1930, s.23-25; Wellhausen, J. *Arap Devleti ve Sükûtu*, Çev. Fikret İşıltan, AÜB, Ankara 1963, s.204.

⁵³ Taberî, *a.g.e.*, VI, 418; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 517.

⁵⁴ Taberî, *a.g.e.*, VI, 416 vd; İbnü'l-Esîr, IV, 522.

⁵⁵ Ünlü, Nuri, *İslâm Tarihi (Başlangıcından Osmanlı'ya Kadar)*, İstanbul 1992, s.190.

⁵⁶ Taberî, *a.g.e.*, VI, 202; İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Beyrut 1992, IV, 149.

⁵⁷ Aycan-Sarıçam, *a.g.e.*, s.60; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 382-384.

⁵⁸ Brockelmann, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, Terc. Neşet Çağatay, Örnek Matbaası, Ankara 1954, s.84; Aycan-Sarıçam, *a.g.e.*, s.60.

⁵⁹ Shaban, M.A., *Islamic History*, Cambridge University Press, London 1971, s.105.

⁶⁰ Belâzurî, *a.g.e.*, 409; Taberî, *a.g.e.*, VI, 424; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 523; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 375-377, 382 vd; Gibb, *Orta Asya*, s.23; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.84; Wellhausen, *Arap Devleti*, s.204.

mensuptu.⁶¹ Haccac bu atama ile Yemen ve Mudar kabilelerinin bölgedeki etkisini azaltmayı düşünmüş, böylece fetih hareketlerinde yaşanabilecek iç çekişmelerin önüne geçmeyi amaçlamıştır. *Gerçekten de genç vali, kabileleri uzlaştırarak fetihlere motive etmesini bilmiştir.*

Kuteybe, Emevî hâkimiyetini Mâverâünnehir’de sağlam temeller üzerine oturtan kişidir.⁶² Görev süresince sınırlar Fergana’yı aşarak, o dönemde Çin’in bir eyaleti olan Kaşgar’a ulaşmıştır (96/715).⁶³

Bölgede o dönem için güçlü siyasi aktörlerin olmayışı Kuteybe’nin işini kolaylaştırdı. Zira bu dönemde bölgenin hâkimiyetini elinde bulunduran Kutluk devleti, başta Türgişler (699-711 Kutluk-Türgiş savaşları) olmak üzere pek çok Türk boyuyla mücadele ettiğinden gücünü kaybetmişti.⁶⁴ Çin ise iç çekişmeler sebebiyle Mâverâünnehir’e müdahale edemiyordu.⁶⁵

Kuteybe, planladığı fetihler için öncelikle tehlike arz eden iki sınır bölgesi seçti. Bunlardan ilki Amu-Deryâ’nın ortasından Bedehşan’a kadar hayli dağlık bir arazide uzanan Toharistan, ikincisi ve en çok kaygı duyulana ise Mâverâünnehir idi. Türk unsur, her iki bölgede de hâkim olmasına karşın siyasi birlikten yoksun küçük hakanlıklar halinde varlığını sürdürüyordu.⁶⁶

İlk etapta Toharistan’ın başkenti Belh’i kuşattı. Hükümdar Nizek çatışmaya mahal bırakmadan sulh metnini imzaladı

⁶¹ Zehebî, *el-İber*, I, 74; Hasan, *a.g.e.*, I, 379; Belâzuri, *a.g.e.*, s.610. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yiğit, İsmail, “Kuteybe b. Müslim b. Amr el-Bahili”, *DİA*, XXVI, 490 vd.

⁶² Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Kitâbu Düvelü’l-İslâm*, Nşr. Fehim Muhammed Şeltût, Beyrut 1999, I, 75-82; Wellhausen, *a.g.e.*, s.204; Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, Terc. Hakkı Dursun Yıldız, Anka Yay., İstanbul 2000, s.105; Koyuncu, Mevlüt, “Türkler ve İslâm Dünyası”, *Türkler*, IV, 341, Ankara 2002.

⁶³ Taberî, *a.g.e.*, VI, 500; İbn A’sem, Ebû Muhammed Ahmed el-Kûfî, *el-Fütûh*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1986, VII, 186; İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, V, 5; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve Vefeyâtü’l-Meşâhir ve’l-A’lâm*, Dâru’l-Kütübi’l-‘Arabîyyi, Beyrut 1990, IX, 260; İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed el-Mağribî, *Kitâbü’l-İber ve Divâni’l-Mübtedâi ve’l-Haber*, Beyrut 1971, III, 67; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, Gonca Yay., İstanbul 1997, III, 29; Holt, P.M. – Lambton, Ann K.S. – Lewis, Bernard, *The Cambridge History of Islam*, Cambridge 2000, C.1A, s.86.

⁶⁴ Wellhausen, *a.g.e.*, s.205 vd; Salman, Hüseyin, *Türgişler*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1998, s.22.

⁶⁵ Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s.32; Kurt, Hasan, Orta Asya’nın İslâmlaşma Süreci (Buhara Örneği), Ankara 1998, s.159.

⁶⁶ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 383; Aycan-Sarıçam, *a.g.e.*, s.60.

(86/705).⁶⁷ Ardından yönünü Mâverâünnehir'e çevirerek iç çekişmelerin yaşandığı Baykend'i kuşattı (87/706).⁶⁸ Fakat yardıma gelen Soğdlular ve yerel güçler onu öylesine zorladılar ki, dış dünyayla olan bağlantısı iki ay boyunca neredeyse tamamen kesildi. Haccac bir ara Kuteybe için camilerde dua edilmesini emretti. Fetih için böyle zaman zaman dua edildiği vakidir. Askerini gayrete getiren Kuteybe, şehre girmeyi başardı. Ancak şehri terk eder etmez halk ayaklanarak atadığı valiyi yaraladı. Bunun üzerine geri dönüp burayı ikinci kez ele geçirdi. Baykendliler her yıl vergi ödemeye razı oldular. O da yıkılan şehirlerini imar etmeleri için onlara izin verdi.⁶⁹ Görüldüğü gibi Emevîler ihanet durumunda bile katliama kalkışmamışlar, şartlar düzeldiğinde halka dinî, sosyal ve ekonomik haklarını iade etmişlerdir.

Kuteybe, askerî sahada bir deha idi. Fethedilen yerlerden sürekli asker toplayarak ordusunu takviye ediyor, böylece birliklerini zinde tutmayı başarıyordu. Meselâ 90/709 Semerkant kuşatmasında ordusunda Buharalı askerlere yer vermiş,⁷⁰ Fergana ve Şaş seferinde (94/713), Buhara, Kiş, Nese夫 ve Harezmliler yaklaşık 20.000 kişilik bir kuvvetle orduya katılmışlardı.⁷¹ Bu durum bölge hükümdarları arasında hâkimiyet mücadelesi olduğunun da delilidir. Zamanla ordudaki etkinliklerinin artması, milliyetçi çizgiye sahip Emevîlerin bile mevalîye "güven" duyduğunun, dolayısıyla da fethin amacına ulaştığının bir göstergesidir.

Harezmsâh'ı, kardeşi Hurrezâd ve dihanlara karşı desteklemek için bizzat sefere çıkması (93/712),⁷² buna mukabil Semerkant'ın fethinde (93/712) Harezmlilerden istifade etmesi,⁷³ Kuteybe'nin fetihler için kazan kazan politikasını ustalıkla tatbik ettiğini gösterir.

Bu dönemde Türğişlerin, yerel hükümdarların ve dolaylı yollarla da olsa Çinlilerin, fetihleri engellemeye çalıştıkları vakidir.

Örneğin 88/707 baharında Numuşkes ve Râmîsene kentleri barış yoluyla ele geçirilince bölgenin Türk hükümdarları, Emevîlere

⁶⁷ Taberî, *a.g.e.*, VI, 428 vd; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IX, 28, Beyrut 1990; Gibb, *Orta Asya*, s.28.

⁶⁸ Belâzurî, *a.g.e.*, 410-412. Baykend; Buhara ile Ceyhun arasında, Buhara'ya bir konak mesafede bulunan ve bölgenin sayılı ticaret merkezleri arasında yer alan bir şehirdi. Bkz. Hasan, *a.g.e.*, I, 382.

⁶⁹ Belâzurî, *a.g.e.*, s.411 vd; Taberî, *a.g.e.*, VI, 431; Narşahî, *a.g.e.*, s.73 vd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 528 vd.

⁷⁰ Taberî, *a.g.e.*, VI, 445.

⁷¹ Taberî, *a.g.e.*, VI, 483; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 581.

⁷² Taberî, *a.g.e.*, VI, 469-471.

⁷³ Taberî, *a.g.e.*, VI, 474.

karşı Türkişlerden⁷⁴ Gür Boğa et-Türki'nin⁷⁵ komutasında 200.000 kişilik devasa bir ordu hazırladılar. Soğd ve Fergana kuvvetlerinin de katıldığı bu ordu, Merv'e dönmek üzere olan Kuteybe ile yolda karşılaştı. Yapılan savaşta müttefik kuvvetler yenilgiye uğratıldı.⁷⁶

Fetihlerin gerçekleşmesinde, ısrar etmenin de önemli bir etken olduğu görülür. Örneğin Haccac, ikinci başarısız Buhara kuşatması sonrası (89/708)⁷⁷ Kuteybe'yi tövbeye davet etmiş, kâğıt üzerinde birtakım askerî stratejiler belirleyerek tekrar denemesini istemiştir.⁷⁸ Emre uyan Kuteybe ertesi yıl büyük bir orduyla sefere çıktı (90/709). İktidar mücadeleleri ile yıpranan Buhara cephesi ise bu hamleden büyük rahatsızlık duymuştu. Hükümdar Verdân-hudât, Soğdlular ve Buhara çevresindeki Türk hakanlarından yardım istedi. Yapılan meydan muharebesinde Emevî ordusu zor da olsa düşmanı bozguna uğratmayı bildi. Oğlu ve kendisi yaralanan Verdân-hudât sonunda barış istemek zorunda kaldı.⁷⁹ Böylece Buhara, Araplar tarafından dördüncü ve son kez ele geçirilmiş oluyordu.⁸⁰ Kuteybe, şehre Arap asıllı bir âmil⁸¹/vali ve kadı atadı. Asayiş için de bir inzibat birimi ile bir muhafız birliği oluşturdu.⁸² Ele geçirilen yerlere vali tayin etmek, alt idarî birimler oluşturmak, güvenlik için de askerî bir birlik konuşlandırmak fethin vazgeçilmez tamamlayıcı unsurlarındandı.

Bölgede planlı-programlı tebliğ faaliyetlerinin yine Kuteybe ile başladığı görülür. "Allah, dininin yüceltilmesi için size bu toprakları helal kıldı"⁸³ sözleri, onun fetih algısını ortaya koymaktadır. Mâverâünnehir'de tutunmak için İslâmiyet'in burada -özellikle de

⁷⁴ Günaltay, Gür Boğa'nın Türkişler'den değil, Kutluklardan ve Kutluk Hakanı Kapağan (Meçu'o)'ün yeğenlerinden olduğunu belirtmektedir. Bkz. Kurt, *a.g.e.*, s.165.

⁷⁵ Narşahî, "Kür-Mağânûn" olarak kaydeder. Bkz. s.75; İbnü'l-Esir'de ise "Kür-Ne'âbûn" şeklinde geçer. Bkz. IV, 533.

⁷⁶ Taberî, *a.g.e.*, VI, 436 vd; İbn A'sem, *a.g.e.*, VII, 164 vd; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IV, 533; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXI, 285 vd; Zehebî, *el-'Iber*, I, 76; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IX, 30; Gibb, *Orta Asya*, s.30; Kurt, *a.g.e.*, s.165.

⁷⁷ Kurt, *a.g.e.*, s.167.

⁷⁸ Taberî, *a.g.e.*, VI, 442; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IV, 535.

⁷⁹ Taberî, *a.g.e.*, VI, 442-444; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IV, 542 vd; Gibb, *Orta Asya*, s.31.

⁸⁰ Narşahî, *a.g.e.*, s.77 vd, 84; Gibb, *a.g.e.*, s.31; Arnold, T.W., *İntişâr-ı İslâm Tarihi*, Çev. Hasan Gündüzler, Ankara 1982, s.219; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 384.

⁸¹ Âmil; Emevî ve Abbasilerde vali ve daha çok vergi memuru, Samanilerde vergi tahsildarı, Karahanlılarda maliye memuru, Gazneli ve Selçuklularda vergi memuru ve genel anlamda devlet memuru, Harzemşahlarda ise malî ve idarî yetkili anlamında kullanılmıştır. Bkz. Erkal, Mehmet, "Âmil", *DİA*, III, 59.

⁸² Gibb, *a.g.e.*, s.34; Barthold, *Türkistan*, s.201.

⁸³ Taberî, *a.g.e.*, VI, 424.

Buhara'da⁸⁴- kabul görmesini ön gördüğü açıktır.⁸⁵ Bu gayeyle aralarında Fergana'nın da bulunduğu önemli yerleşim birimlerine Arap göçmenler yerleştirmiş,⁸⁶ Baykend ve Semerkant gibi şehirlerdeki Budist tapınakları ile heykellerini yıktırılmış,⁸⁷ ardından cami ve mescitler inşa ettirmiş⁸⁸ -ki o, bu hususta oldukça üretken birisidir⁸⁹-, Budizm, Zerdüşlük gibi dinlere ait ibadethanelere cami ve mescit statüsü kazandırmış,⁹⁰ bazı yerlerde halkı İslâm'a ısındırmak için namaza gelenlere bahşiş vermiş,⁹¹ toplumsal huzuru sağlama ve toplum psikolojisini lehine çevirme adına şehir eşrafına ve dihkanelara yakınlık göstermiş,⁹² mühtedilere kolaylık olsun diye namazın Farsça kılınabileceği yönünde irade ortaya koymuş,⁹³ ordusuna yerel askerlerin katılımını sağlayarak⁹⁴ onlara aynı ideal uğruna savaşma ruhu aşılamıştır. Yine taraflar arasında gerçekleşen

⁸⁴ Bala, "Buhara", *İA*, II, 762.

⁸⁵ Kitapçı, Zekeriya, "Türklerin Müslüman Oluşu", *Türkler*, IV, 264, Ankara 2002.

⁸⁶ Gibb, *Orta Asya*, s.34; Barthold, *Türkistan*, s.201; Wellhausen, *Arap Devleti*, s.203; Muir, Sir William, *The Caliphate: Its Rise, Decline and Fall*, Thk. Zeine N. Zeine, Beyrut 1963, s.365; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.105, 121 vd. O, Uşrusana dışında bölgenin bütün şehirlerine Mudar, Yemen ve Rebialara mensup birçok aile yerleştirmiştir. Bkz. Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb, *Kitâbu'l-Buldân*, ACES, VII, Leiden 1892, s.294. Kolonizasyon işlemi Şâş ve Fergana'ya varıncaya uygulanmıştır. Bkz. Belâzuri, *a.g.e.*, s.420. Göçmenler tabiidinden, müfessir Dahhak b. Müzâhim (ö.103/721) da vardır. Dahhak ve benzeri âlimlerin İslâm'ın neşri için önemi ise ortadadır. Bkz. Wellhausen, *a.g.e.*, s.208.

⁸⁷ Taberî, *a.g.e.*, VI, 432, 475 vd; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IX, 86.

⁸⁸ Baykend ve Buhara Cuma camii için bkz. Narşahî, *a.g.e.*, s.78 vd; Mukaddesî, Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed, *Ahsenü't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Akâlim*, Thk. M.J. de Goeje, Leiden 1906, s.282; Yâkût, *Buldân*, I, 533; Barthold, *a.g.e.*, s.112, 125, 152; Kitapçı, *a.g.e.*, s.107, 162 vd; Akyürek, *Mâverâünnehir*, s.125, 134-135. Semerkant camii için bkz. Taberî, *a.g.e.*, VI, 475; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IV, 573; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IX, 259; Wellhausen, *a.g.e.*, s.209; Frye, Richard N., *Bukhara The Medieval Achievement*, y.y., 1997, s.16.

⁸⁹ Muir, *a.g.e.*, s.365.

⁹⁰ Narşahî, *a.g.e.*, s.78; Barthold, *Türkistan*, s.112.

⁹¹ Narşahî, *a.g.e.*, s.78; Arnold, *İntişâr-ı İslâm*, s.219 vd; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.132 vd; Kurt, *Buhara Örneği*, s.236; Jusubaliev, Ali, *Fergana Bölgesine İslâmiyet'in Girişi ve Yayılışı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Ü. SBE, Ankara 2001, s.52.

⁹² Buhara melikesi Kabac Hâtûn'un oğlu Tuğşâde için bkz. Taberî, *a.g.e.*, VI, 464, VII, 176; Narşahî, *a.g.e.*, s.23; Gibb, *Orta Asya*, s.34; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.75 vd; Bala, "Buhara", *İA*, II, 762. Buhara dihkani Hine'nin Müslüman oluşu için bkz. Kitapçı, *a.g.e.*, s.119 vd.

⁹³ Uygulama, Buhara halkına matuftur. Benzerine Endülüs'te de gidilmiştir. Bkz. Narşahî, *Târîhu Buhârâ*, s.78; Arnold, *İntişâr-ı İslâm*, s.220; Togan, A. Zeki Velidi, *Kurân ve Türkler*, İstanbul 1971, s.18; Kurt, *Buhara Örneği*, s.238.

⁹⁴ Taberî, *a.g.e.*, VI, 445, 474, 483; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IV, 581.

evlilikler de sosyal bütünleşme yolunda atılan önemli bir adım olarak değerlendirilebilir.⁹⁵

Mâverâünnehir'in siyasî ve dinî merkezini fetheden Kuteybe, bölgenin ticarî merkezi olan Semerkant için planlar yaptıysa da durumu sezen Tarhun, harac vermeye ve Emevî sultasını tanımaya razı oldu. (90/709).⁹⁶ Ancak bu durum içte karışıklıklara sebep olmuş, çıkan isyanda Tarhun öldürülerek yerine Gûzek b. İhşid geçmişti.⁹⁷ Anlaşmaların ihlali de fetihlerde belirleyici olmuştur. Nitekim bu durum ileride bir kuşatmaya daha sebebiyet verecektir.

Fethedilen ancak hâkimiyetin tam anlamıyla sağlanamadığı yerlere muti bir hükümdar tayin etmek ve muhaliflerine karşı onu desteklemek de önemli bir politikaydı. Nitekim Toharistan seferi dönüşünde (91/710)⁹⁸ Buhara'ya uğrayan Kuteybe, Buhâr-hudât olarak atadığı Türk asıllı prens Tuğşâde'yi, muhaliflerine karşı açıkça desteklemiştir.⁹⁹

Kuteybe, 91-93/710-712 yılları arasında güvenlik gerekçesiyle Mâverâünnehir'in batısına düşen Harezmi topraklarını ele geçirdi.¹⁰⁰

93/712 yılı, Semerkant'ın fethedildiği tarihtir. Daha önce birkaç kez kuşatılan şehir¹⁰¹ çeşitli sebeplerden alınamamıştı. Burası, Fergana ve Şâş'a yönelik askerî harekâtlarda stratejik bir üs olabilirdi.¹⁰² Kuteybe, Harezmi seferinden döner dönmez harekete geçti. Orduda Harezmi, Buhara ve Horasan askerlerinden oluşan birlikler de bulunuyordu. Durumu haber alan Gûzek; Şâş hükümdarı, Fergana ihşidi ve Türk hakanından (muhtemelen Kutluk hakan¹⁰³) yardım talebinde bulundu. Arbinan'da yapılan savaşı müttefik kuvvetler kaybetti. Semerkant'a çekilen Gûzek, surların mancınıklarla günlerce dövülmesi üzerine barış istemek zorunda

⁹⁵ Kurt, *a.g.e.*, s.235.

⁹⁶ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 286; Taberî, *a.g.e.*, VI, 445; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 543; Zettersteen, "Kuteybe", *İA*, VI, 1051.

⁹⁷ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 287; Taberî, *a.g.e.*, VI, 463; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 554; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.76. Gûzek ismi İbnü'l-Esîr'de "Gavzek" olarak geçmektedir. Bkz. *el-Kâmil*, IV, 554.

⁹⁸ Taberî, *a.g.e.*, VI, 461 vd.

⁹⁹ Taberî, *a.g.e.*, VI, 461-464; Narşahî, *a.g.e.*, s.24; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 553 vd; Gibb, *Orta Asya*, s.33-35.

¹⁰⁰ Hitti, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, Terc. Salih Tuğ, MÜİFV Yay., İstanbul 1995, I, 332.

¹⁰¹ Semerkant, bu tarihten yaklaşık 2250 senelik bir geçmişe sahipti. Kurucuları arasında Büyük İskender'in de ismi geçmektedir. Bkz. Barthold, *Türkistan*, s.88.

¹⁰² Jusubaliev, *a.g.t.*, s.33.

¹⁰³ Kurt, *Buhara Örneği*, s.172.

kaldı.¹⁰⁴ Yıllık vergi, bir kereye mahsus 30.000 köle ve şehir merkezinde bir cami inşa edilmesi kaydıyla anlaşmaya varıldı. Kuteybe bu camide namaz kıldıktan sonra şehri terk edecekti.¹⁰⁵ Kuteybe özel birliği ile -büyük olasılıkla- bir Cuma günü şehre girdi. Muhtemelen Kuteybe tarafından irâd edilen ilk hutbe ve ardından kılınan namazın ardından ziyafete geçildi. Sonrasında, anlaşma uyarınca şehri terk etmesini isteyen hükümdara; bütün şartlara uyacağını, fakat şehirde bir miktar asker bırakacağını söyledi. Böylece anlaşmayı tek taraflı fesheden Kuteybe, yeni barış metnini Gûzek'e gönderdi.¹⁰⁶

Kuteybe, mabetlerdeki baha biçilemeyen ziynet eşyası üzerinde titizlikle durmuştur. Çünkü zerdüş ve bilhassa budist manastırları dönemin bir nevi bankaları idi.¹⁰⁷ Kardeşi Abdullah'ı şehre âmil olarak atadı.¹⁰⁸ Alınan sert kararlar tavizsiz uygulandı. Böylece savaşçı Türk unsurun şehri terk etmesi hedeflenmiş ve bunda da başarılı olunmuştur.¹⁰⁹

Daha sonra Buhara'ya dönen Kuteybe¹¹⁰ yaklaşık bir yıl sonra Sir-Deryâ'nın doğusuna bir sefer düzenledi (94/713). Anlaşılan önceki yıl Gûzek'e yardım eden Fergana ve Şâş hükümdarlarına bir ders vermek istiyordu.

Orta Asya kapılarını zorlamak belki de bir diğer hedefiydi.¹¹¹ Fakat coğrafi yapının fetihlerde belirleyici olduğu bir gerçektir. Şöyle ki; Sir-Deryâ doğal bir ırkı ve siyasi sınır olduğundan, Mâverâünnehir'in kesin fethinden çok sonraları Şâş ve Fergana itaat altına alınabilmiştir.¹¹²

713 seferinde Harezmi, Kiş, Nesef ve Buhara'dan katılan 20.000 kişilik bir kuvvet de vardı. İranlı birlikler Şâş'a hareket ederken

¹⁰⁴ Belâzurî, *a.g.e.*, s.421; Taberî, *a.g.e.*, VI, 472-478; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 571 vd.

¹⁰⁵ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 344; Taberî, *a.g.e.*, VI, 475; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 573; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IX, 259; Gibb, *Orta Asya*, s.38; Barthold, *Türkistan*, s.201; Muir, *The Caliphate*, s.365.

¹⁰⁶ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 287; Taberî, *a.g.e.*, VI, 472-481; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 573; İbn Kesîr, *a.g.e.*, IX, 85 vd; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXI, 297; Belâzurî, *a.g.e.*, s.410-412; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s.60-62; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.79 vd, 149; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 382-387; Kitapçı, "Müslüman Türklerden Müteşekkil Ordu Birliklerinin Kurulması", *Diyanet Dergisi*, XII, 5, s.317 vd, Ankara 1973.

¹⁰⁷ Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Terc. Komisyon Ankara 1987, s.208.

¹⁰⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IX, 259.

¹⁰⁹ Kitapçı, *a.g.e.*, s.154.

¹¹⁰ Zehebî, Kuteybe'nin fethin ardından Merv'e döndüğünü kaydeder. Bkz. *Târîhu'l-İslâm*, IX, 259.

¹¹¹ Hasan, I, 384; Gibb, *Orta Asya*, s.42.

¹¹² Gibb, *Orta Asya*, s.5 vd.

Kuteybe de Arap birlikleriyle¹¹³ Hocend ve Fergana üzerine yürüdü. Böylece Şaş ve Fergana hükümdarlarının güç birliği yapmasının önüne geçilebildi.¹¹⁴ Seferin devamında Uşrusana'ya da askerî bir birlik gönderildi.¹¹⁵ Ancak bu bilgi kaynaklarda yalnız bir ifadeyle geçer. Kuteybe Hocend'e ulaştı, fakat pek çok çarpışma neticesi şehre girebildi. Halk, atlarına binerek bir günde şehri boşalttı.¹¹⁶

Sefer sonunda Fergana'ya İsam b. Abdullah el-Bahîlî isimli bir vali tayin edildiği rivayet ediliyorsa da¹¹⁷ yeni valinin gücü ve etkisi geçici olmuştur. Çünkü vaktiyle Semerkant hükümdarı iken Güzek'in darbesi neticesi buradan ayrılan Tarhun'un 102/721'e kadar Fergana'da hüküm sürdüğüne dair rivayetler dikkate alındığında, Emevîlerin söz konusu zaman aralığında bölgede ancak ileri karakollar kurabildiği anlaşılır.¹¹⁸

Sonrasında Fergana'nın başkenti Kâsân'ı¹¹⁹ kuşattı. Şaş'a gönderilen ordunun desteğiyle burasını kolaylıkla ele geçirdi. Şehrin büyük kısmı yakıldı. Kuteybe, kısa süre sonra Merv'e hareket etti.¹²⁰ Böylece 94/713 tarihli Fergana seferi, Fergana'nın sadece Hocend ve Kâsân kentlerinin ele geçirilmesiyle sınırlı kalmıştır.

Belazurî, Kuteybe'nin kardeşi Sâlih'in, Kâsân, Üreşt, Beyanhar ve Fergana'nın eski başkenti Hişket (Aksiket) şehirlerini fethettiğini kaydeder. Yine aynı kaynakta Fergana'nın sadece bir bölümünün fethedildiği geçmektedir.¹²¹

Sınırlar, Şaş üzerinden gerçekleştirilen bu sefer sonunda Turfan bölgesindeki İsficab'a kadar dayanmıştı (94/713).¹²² Burası, Emevîlerin doğuda ulaştığı son noktaydı.¹²³

Kuteybe, Fergana ve Şaş'a da Arap yerleşimciler iskân etti.¹²⁴ Bununla, planlı bir asimile politikası güdüldüğü söylenemez. Çünkü

¹¹³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 581; Gibb, *Orta Asya*, s.42.

¹¹⁴ Jusubaliev, *a.g.t.*, s.33.

¹¹⁵ Belâzurî, *a.g.e.*, s.411; Taberî, *a.g.e.*, VI, 472-475; İstahri, Ebü İshâk el-Fârisî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Thk. M.J. de Goeje, Brill Mat., Leiden 1967, s.328.

¹¹⁶ Belâzurî, *a.g.e.*, s.411; Taberî, *a.g.e.*, VI, 483; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 581; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXI, 299 vd; İbn Haldûn, *el-İber*, III, 64.

¹¹⁷ Taberî, *a.g.e.*, VI, 500, 622; Barthold, *Türkistan*, s.201.

¹¹⁸ Taberî, *a.g.e.*, VI, 622; Gibb, *Orta Asya*, s.42; Barthold, *a.g.e.*, s.201.

¹¹⁹ Taberî ve İbnü'l-Esîr, كاشان / Kâsân olarak kaydeder. Bkz. Taberî, *a.g.e.*, VI, 484; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 581.

¹²⁰ Taberî, *a.g.e.*, VI, 484; İbn A'sem, *a.g.e.*, VII, 185 vd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 581; Gibb, *Orta Asya*, s.42; Jusubaliev, *a.g.t.*, s.33.

¹²¹ Belâzurî, *a.g.e.*, s.409, 411.

¹²² Taberî, *a.g.e.*, VI, 483 vd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IV, 581; Gibb, *a.g.e.*, s.41-43; Zettersteen, "Kuteybe b. Müslim", *İA*, VI, 1052.

¹²³ Gürün, Kamuran, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1981, I, 181.

bölge halkı din, dil, örf ve âdet bakımından güvence altındaydı. Yine fethi tamamlamak üzere Fergana’da birçok cami ve mescit inşa ettirmiştir.¹²⁵

Dahi komutan, askerî başarıları diplomatik manevralarla siyasal kazanımlara dönüştürmeyi bilmiştir. Bu bağlamda; Fergana ihşidinin yerine Aleota adlı “Tekin”i atadı, kaçan ihşidi himayesine alan Çin imparatoruna gözdağı vermek için de Tibetlilerle ittifak kurdu.¹²⁶ Ancak onun bölgeden ayrılmasını fırsat bilen imparator Hiuen-Tsang, ertesi yıl Fergana’nın eski hükümdarına tacını geri verdi (95/714).¹²⁷

714’te bir kez daha Şâş seferine çıktı. Ancak Haccac’ın ölüm haberini Şâş önlerinde aldığı anda planını değiştirme ihtiyacı hissetti (Şevvâl 95/714).¹²⁸ Çünkü en önemli hâmisini kaybetmişti. Ani bir kararlar ordunun bir bölümünü Buhara’ya, diğer bölümünü ise Kiş ve Nesefe gönderdi. Kendisi de Merv’e döndü. Halife Velid, cesaretlendirmek için ona bir mektup yazdı. Mektubunda; Horasan’ı Irak’tan ayrı bir eyalet statüsüne kavuşturduğunu ve onu bu bölgeye genel vali atadığını, Allah’ın rızasını gözeterek gazasını sürdürmesini, yapacağı hizmetler mukabili kendi katında da makam ve rütbesinin yükseleceğini bildirdi.¹²⁹ Buradaki ‘Allah rızası için gaza’ ifadesi, fetihlerin dinî referansa dayandırıldığını gösterir. Görevi kabul eden Kuteybe, bazı başarılar elde ettiyse de eskisi kadar rahat hareket etmekten kaçındı. Bir süre sonra Velid, Fergana ve çevresini tamamen ele geçirerek Fergana-Kaşgar ticaret yolunu kontrol altında alması için Kuteybe’ye talimat verdi (96/715).¹³⁰

¹²⁴ Belâzurî, *a.g.e.*, s.420; Narşahî, *a.g.e.*, s.77, 84. Ya’kûbî’ye göre Kuteybe, Uşrusana dışında bölgenin bütün şehirlerine Mudar, Yemen ve Rebîa kabilelerine mensup birçok aile yerleştirmiştir. Bkz. Ya’kûbî, *Buldân*, s.294.

¹²⁵ Wellhausen, *Arap Devleti*, s.209.

¹²⁶ Jusubaliev, *a.g.t.*, s.34. İhşid, Çin’in Kuça eyaletine sığınmış ve makamına iadesini imparatorundan istemişti. Böylece bölge siyasî tarihinde, Araplara karşı Çin’den yardım talep eden ilk hükümdar Fergana ihşidi olmuştur. Bkz. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.32; Jusubaliev, *a.g.t.*, s.33.

¹²⁷ Gibb, *Orta Asya*, s.50 vd. Fergana, 714’te Emevî hâkimiyetine girdiğine göre törenin Kuça kentinde gerçekleştirilmesi muhtemeldir. Bkz. Jusubaliev, *a.g.t.*, s.33.

¹²⁸ Taberî, *a.g.e.*, VI, 493; İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, IV, 583; Mühennâ, Muhammed Nasr, *Füthûhâtü’l-İslâmiyye ve’l-Alâkâtü’s-Siyâsiyye fî Asya*, İskenderiye 1990, s.97; Kitapçı, Zekeriya, “Orta Asya’nın Müslüman Araplar Tarafından Fethi”, *Türkler*, IV, 276, Ankara 2002.

¹²⁹ Taberî, *a.g.e.*, VI, 492 vd. Mektup, İbn Kebşe adındaki ulakla gönderildi. Bkz. İbn A’sem, *a.g.e.*, VII, 185.

¹³⁰ Taberî, *a.g.e.*, VI, 500; İbn A’sem, *a.g.e.*, VII, 186; İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, V, 5; Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, IX, 260; İbn Haldûn, *İber*, III, 67; Algül, *a.g.e.*, III, 29.

Önceleri dini yayma çabası,¹³¹ sonraları kısmen ganimet, şan şöret elde etme¹³² -ki bazı araştırmacılar bunu “servet elde etme arzusu” olarak yorumlar¹³³- dışında Emevileri bölgeye yönelten bir diğer sebep; üzerinde doğu-batı ticaretinin aktığı İpek Yolu’nu(الطريق الحرير) ele geçirmek olmuştur.¹³⁴ Sınırların Sir-Deryâ’ya ulaşması, İpek Yolu’nun önemini daha da arttırmış, bu yolu Orta Asya’ya bağlayan Mâverâünnehir üzerinde öteden beri süren Çin-İran-Türk mücadelesine Emeviler de katılmıştır.¹³⁵ Ancak bu algı, süreç içerisinde oluşmuştur. Başlangıçta gaza ve dinî yayma duyguları ağır basıyor iken zaman içerisinde fethin siyasi, ekonomik, kültürel ve prestij boyutları farklı perspektifleri de beraberinde getirmiştir.

Talimat üzerine ikinci doğu seferine çıkan Kuteybe, Kaşgar’ı ele geçirerek burada karargâhını kurdu.¹³⁶ Çin kaynakları sefer hakkında sükût etmektedir.¹³⁷ İbn A’sem ise Kuteybe’nin, Fergana hükümdarını mağlup ederek Fergana’yı ele geçirdiğini ve Çin sınırına ulaştığını kaydeder.¹³⁸ Belki de bu harekât, Kaşgar’a bir keşif birliği gönderilmesi şeklinde olduğu için kayıtlara geçmemiştir.¹³⁹ Gibb’e göre sefer tarihi ile Kuteybe’nin ölümü arasında böyle kapsamlı bir sefer düzenlemek imkânsızdır. Velid’in vefatının ordu üzerindeki olumsuz etkileri de göz ardı edilmemelidir.¹⁴⁰ Neticede sefer başarılı geçse bile Kaşgar, Kuteybe’nin idamının ardından tekrar bağımsızlığına kavuşmuştur. Bu da Emevî fetihlerinin kişilere ve şartlara endeksli olduğunu gösterir.

¹³¹ Belâzurî, *a.g.e.*, s.418, 429; Kitapçı, Zekeriya, *Orta Asya’da İslâmiyet’in Yayılışı ve Türkler*, Yedikubbe Yay., Konya 2004, s.315; Kitapçı, “Müslüman Arapları Türk Yurtlarını Fethi Zorlayan Belli Başlı Amiller”, *Diyanet Dergisi*, C.XVIII, 6, Kasım-Aralık, s.325.

¹³² Çıkardığı isyanla Emevileri bitirme noktasına getiren Abdurrahman b. Eş’as’ın, Haccac ve yakın çevresine yönelttiği ithamlar için bk. Algül, *a.g.e.*, III, 108.

¹³³ Bkz. Barthold, *Türkistan*, s.236; Kitapçı, a.g.m., *Diyanet Dergisi*, C.XVIII, 6, Kasım-Aralık, s.335 vd.

¹³⁴ Kitapçı, *Orta Asya’da İslâmiyet*, s.73.

¹³⁵ Kurt, “Orta Asya’nın Etnik ve Kültürel Kimliğinde Türklerin Rolü”, *İslâmî Araştırmalar*, XII, 3-4, s.359.

¹³⁶ Taberî, *a.g.e.*, VI, 500; İbn A’sem, *a.g.e.*, VII, 186; İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, V, 5; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, IX, 260; İbn Haldûn, *el-İber*, III, 67; Algül, *a.g.e.*, III, 29.

¹³⁷ Gibb, *Orta Asya*, s.46.

¹³⁸ İbn A’sem, *a.g.e.*, VII, 185 vd.

¹³⁹ Jusubaliev, *a.g.t.*, s.34.

¹⁴⁰ Gibb, *Orta Asya*, s.45 vd.

Kuteybe, Çin imparatoru İslâmiyet'i tanımak istediğini bildirince, ona bir heyet yollamış,¹⁴¹ böylece İslâm mesajı Fergana üzerinden Çin'e ulaştırılmıştır.

Fakat aynı yıl içinde Velid ölmüş,¹⁴² yerine kardeşi Süleyman geçmişti (96/715).¹⁴³ Bu değişiklik Kuteybe için sonun başlangıcı oldu. Çünkü o, Abdülaziz b. Velid'in veliyetliği noktasında Velid'e tam destek vererek Süleyman'a karşı cephe almıştı.¹⁴⁴ Süleyman göreve gelir gelmez Yezid b. Mühelleb'i Irak genel valiliğine atadı.¹⁴⁵ Kuteybe, geçmişte Mühellebî ailesine de olumsuz tavırlar sergilemişti.¹⁴⁶ Hülâsa; Mâverâünnehir fatihi gücünün zirvesinde iken bir anda gözden düştü.¹⁴⁷

Süleyman dış siyasette selefini izlerken içte ise muhaliflerinden birer birer intikam aldı. Ancak devleti imparatorluğa dönüştüren kadro tasfiye edilince fetihler durma noktasına geldi, bir süre sonra da gerileme dönemi başladı.

Halife, son derece çekindiği Kuteybe'nin bir süre daha görevde kalmasını uygun gördü. Yezid bir yandan stratejik noktaların fethi için ona talimatlar verirken, diğer yandan birliğini terk edecek askere maaş artışı ve izin vaadinde bulunuyordu. Olup bitenin farkında olan Kuteybe yazdığı mektupta; Yezid'in kendi yerine vali atanması halinde buna engel olacağını, hatta halifeyi bile tanımayacağını belirtti. Süleyman, önce olumlu bir cevap verdiyse de bir süre sonra görevinden aldığını ona bildirdi. Bunun üzerine Kuteybe, Fergana Cuma Camii'nde,¹⁴⁸ halifeyi tanımadığını ilan etti. Umduğu desteği bulamayınca her kabileye ve reislerine ağır sözler sarf etti. Olay sonrasında Veki' b. Sûd et-Temîmî, bir idam mangasıyla çadırına saldırarak onun ve akrabasından on bir kişinin başını uçurdu (96 Zilhicce/715 Ağustos).¹⁴⁹ Bu hadise fetihleri bıçak sırtı gibi kesmiş, bölge Nasr b. Seyyar'ın valiliğine kadar durulmamıştır.

¹⁴¹ Taberî, *a.g.e.*, VI, 501; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, V, 5.

¹⁴² Belâzurî, *a.g.e.*, s.411; Taberî, *a.g.e.*, VI, 495; İbn A'sem, *a.g.e.*, VII, 186; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, V, 8.

¹⁴³ Belâzurî, *a.g.e.*, s.392, 411 vd; Taberî, *a.g.e.*, VI, 505; İbn A'sem, *a.g.e.*, VII, 187; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, V, 11.

¹⁴⁴ Bkz. Belâzurî, *a.g.e.*, s.411, 414, 428; Taberî, *a.g.e.*, VI, 416 vd., 505 vd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, V, 11.

¹⁴⁵ Belâzurî, *a.g.e.*, s.392.

¹⁴⁶ Ya'kübî, *Târîh*, II, 286-288; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, V, 12.

¹⁴⁷ Wellhausen, *Arap Devleti*, s.207-209.

¹⁴⁸ Fergana Cuma Camii'nin Kâsân şehrinde olması muhtemeldir. Bkz. Jusubaliev, *a.g.t.*, s.53.

¹⁴⁹ Belâzurî, *a.g.e.*, s.411-413; Ya'kübî, *Târîh*, II, 296; Taberî, *a.g.e.*, VI, 511-516; İbn A'sem, *a.g.e.*, VII, 204 vd; Mukaddesî, *Kitâbu'l-Bed' ve't-Târîh*, Beyrut 1997, II, 259; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, V, 11-19; İbn Haldûn, *el-Tber*, III, 68 vd; 428; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.76; Wellhausen, *a.g.e.*, s.209; Hasan, *a.g.e.*, I,

Özetle; Kuteybe döneminde Şaş, Hocend ve Fergana'nın bir kısmı ele geçirilerek Arap hâkimiyeti ilk kez Sir-Deryâ'nın doğusunda tesis edilmiş oldu. Fergana ihsidinin zaman zaman yerel hükümdarlara siyasi ve askerî destek vermesi, Fergana halkının bağımsızlık fikrine model teşkil etmesi, Orta Asya ile Çin'e açılan stratejik ve ekonomik bir kapı olması gibi sebeplerle Kuteybe, son yıllarına doğru Fergana'ya odaklandı. Fethedilen yerlerin hükümdarları koltuklarında bırakıldı. Ancak iktidar Arap valilerdeydi.¹⁵⁰

Dokuz ay kadar Horasan valiliği yapan Veki' önemli bir başarı kaydedemedi.¹⁵¹ Aksine, bir yıl içerisinde Fergana ve Sir-Deryâ havzası Emevî hâkimiyetinden çıktı.¹⁵²

Veki'den sonra Yezid b. Mühelleb göreve getirildi (97/716).¹⁵³ Bu dönemde bölgeye yönelik başarılı bir harekât göze çarpmaz.

98/717 yılında Süleyman b. Abdülmelik'in ani ölümü¹⁵⁴ üzerine Ömer b. Abdülaziz, ciddi bir muhalefetle karşılaşmaksızın hilâfet koltuğuna oturdu (98-101/717-720).¹⁵⁵

Emevî halifeleri arasında adaletin ve İslâm'ı yayma idealinin gerçek anlamdaki temsilcisi olan Ömer¹⁵⁶ döneminde fetih politikası bütünüyle değişmiştir. Gereksiz gördüğü askerî faaliyetlere son vermesi bunu gösterir. Çünkü o, İslâmiyet'in barış ortamında kabul göreceğine inanan birisiydi. Bu bağlamda, o sırada İstanbul'u muhasara eden Mesleme'yi geri çağırdı.¹⁵⁷ Ancak Ermeniye ve Azerbaycan'a saldırarak müslümanlara büyük zarar veren Hazarlara ve Endülüs'ün kuzey-batısında savaşın kaçınılmaz olduğu Fransızlara karşı acil ve etkili tedbirler almıştır.¹⁵⁸

411 vd; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.80; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 397 vd; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s.69.

¹⁵⁰ Gibb, *a.g.e.*, s.48 vd; Jusubaliev, *a.g.t.*, s.36.

¹⁵¹ Gibb, *Orta Asya*, s.46.

¹⁵² Roux, Jean-Paul, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, Çev. Lale Arslan, İstanbul 2001, s.184; Barthold, *Türkistan*, s.201 vd; Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 559; Yazıcı, Tahsin, *a.g.md.*, *DİA*, XII, 376.

¹⁵³ Taberî, *a.g.e.*, VI, 523; Mukaddesî, *Kitâbu'l-Bed*, II, 259.

¹⁵⁴ Belâzurî, *a.g.e.*, s.429; Taberî, *a.g.e.*, VI, 546; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, V, 37.

¹⁵⁵ Belâzurî, *a.g.e.*, s.429; Taberî, *a.g.e.*, VI, 550; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, V, 38 vd. Halifelik süreci için bkz. Zehebî, *el-'İber*, I, 75; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IX, 272 vd; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.83.

¹⁵⁶ Taberî, *a.g.e.*, VI, 550, 556 vd; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, V, 38-40; Zehebî, *el-'İber*, I, 75; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IX, 273; Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s.107; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.83; Yurtaydın, Hüseyin G., *İslâm Tarihi Dersleri*, Ankara 1982, s.22; Özaydın, Abdülkerim, "Türklerin İslamiyet'i Kabulü", *Türkler*, IV, 250; Ankara 2002.

¹⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, V, 43; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 273 vd.

¹⁵⁸ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 402 vd.

Bu politika Mâverâünnehir için de uygulanmıştır. Bölgedeki seferler durdurulmuş, başarısız memurlar azledilmiş, görevini kötüye kullananlar cezalandırılmış,¹⁵⁹ vergi reformu yapılarak yıllar süren adaletsizliklere son verilmiş ve mevaliye hakları iade edilmiştir.¹⁶⁰

Bu ve benzeri uygulamalarına bakıldığında fetih kavramını insan üzerine kurguladığı anlaşılır. Ona göre gerçek ve kalıcı fetih, muhatabını zihnen ve kalben ikna edebilmekten geçmektedir.

Ömer, Horasan valiliğine Cerrâh b. Abdullah'ı atadı (98/717).¹⁶¹ Ekonomik kaygılar taşıyan Cerrâh, mühtedilerin sünnet olarak samimiyetlerini ispatlamaları gerektiğini, bölge halkının sadece “kılıç ve kırbaç” ile idare edilebileceğini halifeye yazdı.¹⁶² Ömer ise kabilesini kayırdığı ve mevaliden haksız vergi tahsil ettiği için onu azlederek (99/718) yerine Abdurrahman b. Nuaym el-Kuşeyri'yi getirdi (99-101/718-720).¹⁶³

Halifenin bütün iyi niyetine rağmen Soğdlular, bu dönemde Türklerin yardımıyla isyan ettiler. İsyân, Saîd b. Abdülaziz'in valiliği boyunca (102/721) sürmüştür.¹⁶⁴

Halifenin ilginç bir kararı hala tartışılır. Buna göre o; Abdurrahmân'a yazdığı bir emirnamede Mâverâünnehir'deki bütün yerleşimcilerin bölgeyi terk ederek Merv'e dönmelerini istemiştir.¹⁶⁵

Gibb'e göre Ömer, problemlerin kronikleştiği bölgeyi tamamen boşaltmak istiyordu.¹⁶⁶ Wellhausen'a göre eğer Mâverâünnehir'in bazı şehirlerinde İslâmiyet gerçekten kabul görmemiş olsaydı, halife bölgeyi mutlaka boşaltacaktı.¹⁶⁷

Ancak bu görüşler gerçeği bütünüyle yansıtmamaktadır. Çünkü buradaki kaos ortamı, halife Ömer'in dirayeti ve hakların iadesi noktasında gösterdiği hassasiyet sayesinde huzur ve istikrara tebdil olmuştu.¹⁶⁸ Yine İpek Yolu'nun 50 yılı aşkın süredir hazineye getirileri ortadayken, İslâm'ın yavaş yayılması bahanesiyle gözden çıkarıldığını savunmak da tutarsızdır. Ayrıca Arap unsurun karşı

¹⁵⁹ Taberî, *a.g.e.*, VI, 556-558; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 44.

¹⁶⁰ Brockelmann, *a.g.e.*, s.81-84; Wellhausen, *a.g.e.*, s.126 vd; Zettersteen, “Ömer b. Abdülaziz”, *İA.*, 462-465.

¹⁶¹ Belâzurî, *a.g.e.*, s.415; Taberî, *a.g.e.*, VI, 556 vd; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 48 vd; Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, V, 273.

¹⁶² Belâzurî, *a.g.e.*, s.415; Taberî, *a.g.e.*, VI, 559 vd; Barthold, *Türkistan*, s.204.

¹⁶³ Belâzurî, *a.g.e.*, s.415; Taberî, *a.g.e.*, VI, 558; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 50.

¹⁶⁴ Taberî, *a.g.e.*, VI, 606; Barthold, *Türkistan*, s.204.

¹⁶⁵ Ya'kübî, *Târih*, II, 302; Taberî, *a.g.e.*, VI, 568.

¹⁶⁶ Gibb, *Orta Asya*, s.47.

¹⁶⁷ Wellhausen, *a.g.e.*, s.127.

¹⁶⁸ Brockelmann, *İslâm Milletleri*, s.81-84; Wellhausen, *a.g.e.*, s.126 vd; Zettersteen, “Ömer b. Abdülaziz”, *İA*, IX, 462-465; Hitti, *a.g.e.*, I, 332.

tarafıa girdiği dini, kültürel, sosyo-ekonomik etkileşim taraflar arasında pozitif bir yakınlaşma sağlamıştı.¹⁶⁹ Kaynaklar incelendiğinde taraflar arasında kayda değer bir anlaşmazlık yaşıanmamış, olmuşsa da bunlar sağduyu ile atlatılmıştır. Semerkant davası konuya örnek teşkil eder.¹⁷⁰

Öyleyse halifenin, kulağına gelen abartılı haberlerin tesiriyle yazdırdığı emirnamede Şaş ve Fergana gibi muharip Türklere mücavir olan Arap unsurun can güvenliği için Merv'e dönmeleri talimatını verdiği söylenebilir.¹⁷¹ Neticede halife, sorumluluğu üzerinden atmanın huzuru ile Allah'a şükretti.¹⁷²

Bunu bir kamuoyu yoklaması olarak algılamak da mümkündür. Böylelikle o, Arap unsurun mevaliye tanınan haklardan sonra bölgeyi terk edip etmeyeceğini öğrenmek istemiştir.¹⁷³

Mevali ve ata'-ganimet ilişkişi de üzerine eğildiği konulardanandı. Şöyle ki; orduda görev yapan ve adeta buna zorlanan mühtedilere erzak temini ve ganimet hususunda haksızlık yapıyor, Arap kökenli askerlere ödenen ata'/maaş, mevali olanlara denmiyordu.¹⁷⁴ Lewis'e göre mevali, Arap süvarilere oranla az da olsa bir ücret alıyordu.¹⁷⁵ Bu yanlışı düzelten halife, bütün askerlere eşit haklar tanımış ve onlara Horasan yolu üzerinde hanlar yaptırmıştır.¹⁷⁶

Dönemin bir diğer gelişmesi ise Semerkant muhkemesidir. Şehrin ileri gelenleri vali Süleyman b. Ebi's-Sırrı'ye gelerek: "Kuteybe bize verdiği sözde durmadı. Ülkemizi zulmederek elimizden aldı. Allah ise adalet ve insafı ortaya çıkardı. O halde Emiru'l-M'minin'e uğradığımız haksızlıkları şikyet edecek bir heyet yollamamıza müsaade et. Eğer bizim için bir hak varsa onu elde edelim."¹⁷⁷ dediler. Talepleri makul karşılanan heyet Şam'a giderek halifenin huzuruna ıktı. Vergi ödemeyi kabul ettikleri halde Kuteybe'nin namaz kılma bahanesiyle şehre girip vatanlarını işgal ettiğini belirterek adalet istediler. Bunun zerine mer, valiye ş emirnameyi gönderdi: "Semerkantlılar kendilerine yapılan zulmü ve Kuteybe'nin onlara karşı sergilediği tutumu bana şikyet ettiler. Mektubum sana geldiğinde şehrin kadısını onlar için çağır da

¹⁶⁹ Kitapçı, Türkistan'da İslamiyet ve Türklere, s.205.

¹⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Belzurı, *a.g.e.*, s.411; Taberı, *a.g.e.*, VI, 567 vd; Gibb, *Orta Asya*, s.47 vd.

¹⁷¹ Kitapçı, Türkistan'da İslamiyet ve Türklere, s.206.

¹⁷² Ya'kbi, *Târih*, II, 302.

¹⁷³ Kurt, *Buhara rneği*, s.177.

¹⁷⁴ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 403.

¹⁷⁵ Lewis, Tarihte Arağlar, s.98.

¹⁷⁶ Belzurı, *a.g.e.*, s.622; Lewis, *a.g.e.*, s.106 vd.

¹⁷⁷ Taberı, *a.g.e.*, VI, 567 vd.

durumlarını bir gözden geçirsin. Şayet kadı, Semerkantlılar lehine karar verirse onları daha önceki karargâhlarına, Arapları da zaferden önceki yerlerine doğru tahliye et.”¹⁷⁸

Semerkant kadısı Cümeý' b. Hâzır şahitleri dinledi, eldeki bilgi ve belgeler ışığında; Arapların şehri terk etmelerine ve tarafların eşit şartlarda yeniden savaşmalarına karar verdi. Fakat şehrin ileri gelenleri buna yanaşmayarak şunları söylediler: “Bilakis, biz bulunduğumuz duruma razıyız. Tekrar savaşmak istemiyoruz.” “Biz bu kavimle (din, kültür ve soy bakımından) karıştık ve onlarla birlikte oturduk. Onlar bizden, biz de onlardan emin olduk.”¹⁷⁹ Bu olay gösteriyor ki; Semerkantlılar zamanla İslâmiyet'e ve müslümanlara ısınmış ve onlarla kaynaşmışlardır. Bu ve benzeri uygulamalar bölge halkının halife ve İslâm'a olan inancını, güvenini ve bağlılığını arttırmıştır.

Yerel hükümdarlara davet mektupları gönderen ilk Emevî halifesi odur. Belâzurî, bunlardan bazılarının İslâm'ı kabul ettiklerini kaydetse de¹⁸⁰ isim vermez. Ancak bunların Semerkant, Soğd, Uşrusana, Şâş ve Fergana hükümdarları olmaları muhtemeldir. Nitekim Semerkant hükümdarı Gûzek müslüman olmuştur.¹⁸¹ Realiteyi iyi kavrayan halife,¹⁸² İslâm'ın benimsenmemesi halinde bölgenin kısa sürede elden çıkacağını görüyordu. Görevde daha fazla kalsa ya da fikir ve icraatlarının takipçisi birini yerine bırakabilse idi, Mâverâünnehir'in gerçek anlamda fethi kısa sürede gerçekleşebilirdi.¹⁸³

İcraatlarıyla hemen herkesin takdirini kazanan Ömer b. Abdülaziz,¹⁸⁴ Receb 101/Şubat 720'de vefat etti.¹⁸⁵

Özetle; siyasî belirsizlik ve kaos ortamı bu dönemde Arap unsurun bölgedeki ilerleyişini kolaylaştırmıştır. Bölge hâkimiyetini elinde bulunduran Batı Göktürk devleti dağılma sürecine girmiş, Türgiş devleti ise onlarla yaptığı mücadelede oldukça yıpranmıştı.

¹⁷⁸ Taberî, *a.g.e.*, VI, 568.

¹⁷⁹ Belâzurî, *a.g.e.*, s.614; Taberî, *a.g.e.*, VI, 568.

¹⁸⁰ Belâzurî, *a.g.e.*, s.415, 429; Gibb, *Orta Asya*, s.47; Wellhausen, *Arap Devleti*, s.139; Shaban, *Islamic History*, s.37.

¹⁸¹ Belâzurî, *a.g.e.*, s.429; Taberî, *a.g.e.*, VI, 567 vd; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 54 vd; Zettersteen, K.U., “Ömer b. Abdülaziz”, *İA*, IX, 462 vd; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.198 vd; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 403.

¹⁸² Aycan-Sarıçam, *a.g.e.*, s.75; Vida, *a.g.md.*, *İA*, IV, 246.

¹⁸³ Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1991, s.9.

¹⁸⁴ Belâzurî, *a.g.e.*, s.426; Taberî, *a.g.e.*, VI, 565; Zehebî, *el-İber*, I, 91; Gregory, Ebu'l-Ferec, *Ebu'l-Ferec Tarihi*, Terc. Ömer Rıza Doğrul, TTKB Yay., Ankara 1945, I, 193.

¹⁸⁵ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 413. Bunun bir suikast olduğunu düşünenler de vardır. Bkz. Suyûti, Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebi Bekr, *Târîhu'l-Hulefâ*, Kahire 1969, s.246; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XI, 7.

Yine Batı Göktürkler üzerinde baskı kuran Çin (658), kısa süreliğine bölgede nüfuz sahibi olmuşsa da Doğu Göktürklerin toparlanmasıyla Mâverâünnehir'i terk ederek iç işlerine eğilmek zorunda kalmıştır. Neticede, büyük devletlerin zayıflamasıyla bölgede pek çok şehir devleti oluştu. Çoğu Türk kökenli bu devletçiklerin ise düzenli Arap birlikleri karşısında tutunamamaları doğaldı. Birbirleriyle sürekli mücadele etmeleri ise bunu biraz daha imkânsız kılmıştır.

3. Duraklama ve Karışıklık Dönemi (101-120/720-738)

Bölgede her bakımdan bir duraklama, sonrasında ise büyük karışıklıkların yaşandığı bu dönem halife Ömer'in vefatıyla başlar, Nasr b. Seyyar'ın valiliğine kadar sürer.

Ömer'in yerinin doldurulamaması, Çin'in bölge üzerindeki emelleri, Türkiş devleti, Fergana ihşidi ve Şaş hükümdarının mahallî hükümdarlara verdiği destek fethedilen toprakların neredeyse elden çıkmasına yol açıyordu.¹⁸⁶ Valilerin milliyetçi çizgileri, mühtedilere askerlik ve vergi hususunda gayri müslim muamelesi yapmaları büyük tepki çekiyor,¹⁸⁷ sıkça değiştirilen kamu görevlilerinin tutarsız icraatları halk tarafından hoş karşılanmıyordu.¹⁸⁸ Toplum nazarında bazı valiler, merkeze yaranmak için vergiye önem veren birer tahsildar statüsündeydi. Yemen-Mudar-Rebia kabileleri arasındaki nüfuz mücadelesi ise gerginliği bir kat daha arttırıyordu. Bu ve benzeri sebepler bölge insanının Emevîlere husumet beslemesine, fırsat buldukça da isyan etmesine yol açmıştır. Yine de halkın, Arap yerleşimcilerden rahatsızlık duyduklarına dair önemli bir kayda rastlanmaz. Hatta tarafların zor durumlarda birbirlerini destekledikleri bile vakidir.¹⁸⁹

Bu dönemde, yolsuzluk sebebiyle Ömer b. Abdülaziz tarafından hapsedilen bazı idareciler¹⁹⁰ devlete zor anlar yaşatmıştır. Örneğin Mühelleb isyanı,¹⁹¹ Mâverâünnehir'deki fetihleri durdurduğu gibi İslâmiyet'in bölgede zayıflamasına, müntesiplerinin ise büyük tedirginlik yaşamalarına sebep olmuştur.¹⁹²

¹⁸⁶ Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s.20.

¹⁸⁷ Yurtaydın, İslâm Tarihi Dersleri, s.34.

¹⁸⁸ Aycan, İrfan, "Emevîler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri", *Türkler*, IV, 322, Ankara 2002.

¹⁸⁹ Akyürek, Yunus, *Başlangıçtan Moğol İstilasına Fergana Vadisi*, Bursa 2012. Semerkant davası için s.119; Kemerce dayanışması için, s.127; Semerkant kuşatmasında yaşanan ihtida için, s.128.

¹⁹⁰ Yezid b. Mühelleb isyanı. Bkz. Taberî, *a.g.e.*, VI, 556 vd.

¹⁹¹ Taberî, *a.g.e.*, VI, 590-604; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 57 vd; Aycan-Sarıçam, *a.g.e.*, s.78.

¹⁹² Taberî, *a.g.e.*, VI, 590-604; Aycan-Sarıçam, *a.g.e.*, s.78.

Haksız vergilere tepki gösteren Semerkantlılar, müdahil olması için Türgiş hakanını bölgeye davet ettiler.¹⁹³ Hakanla işbirliği yapanlar hakkında tahkikat başlatılınca,¹⁹⁴ -Fergana hükümdarının daveti üzerine- bunların bir kısmı Hocend'e, bir kısmı Fergana'ya, bir kısmı da Zerefşan boylarındaki müstahkem bir yere gittiler. Neticede Hocend'e sığınanlardan üç ya da yedi bin kadar asker ve asilzade idam edildi. Çin'den mal getiren 400 kadar tüccar ise serbest bırakıldı. 102/721 sonları ile 103/722 başlarında gerçekleşen bu hadise, Emevilere karşı var olan kin ve nefreti daha da perçinlemiştir. Fergana'ya yerleşen Soğdlular ise hayatta kaldılar.¹⁹⁵

Bazı halifeler, çözümü Haccac'ın yetiştirdiği idarecileri bölgeye vali olarak atamakta görmüştür. Müslim b. Saïd el-Kilâbî (103-105/722-724)¹⁹⁶ bunlardan birisidir.¹⁹⁷ Ancak kendisini atayan halife II. Yezid'in ölümü,¹⁹⁸ Hişam'ın onun yerine geçmesi (105-125/724-743),¹⁹⁹ yeni atanan Irak genel valisi Hâlid el-Kasrî'den çekinmesi, Fergana-Şaş seferinde iken Ezdlilerin ordudan ayrılmalari²⁰⁰ gibi sebeplerle o da bir varlık gösterememiştir. Zikredilen sebepler ve sonuçları, diğer hadiselerde de takriben aynı minval üzeredir.

Halife Hişam'ın (105-125/724-743) kabile asabiyetiyle ön plana çıkan memur ve valilerin görevlerine derhal son vermesi olumlu bir gelişmedir. Ancak halkı sıkıntıya sokacak derecede ağır vergiler koyması ve bu konuda ihmali olanları cezalandırması,²⁰¹ mevalinin yoğun olarak yaşadığı Mâverâünnehir ve Kuzey Afrika'da büyük karışıklıklara ve isyanlara sebep olmuştur.²⁰²

Müslim'in, Türgiş-Fergana-Şaş ittifakına mağlup olması Emevileri Sir-Deryâ'nın batısına çekilmeye mecbur ederken Mâverâünnehir'deki Arap nüfuzunu da oldukça sarsmıştır. Bundan böyle taarruz sırası on beş yıl boyunca Türgişler başta olmak üzere mahalli hükümdarlara, müdafaa sırası ise Araplara gelmişti. Toplumun psikolojisi değişti, bağımsızlığa olan inanç bir kat daha

¹⁹³ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 416.

¹⁹⁴ Taberî, a.g.e., VI, 651; Gibb, Orta Asya, s.52; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 416.

¹⁹⁵ Wellhausen, a.g.e., s.215.

¹⁹⁶ Belâzurî, a.g.e., s.416; Taberî, a.g.e., VII, 18.

¹⁹⁷ Wellhausen, a.g.e., s.215.

¹⁹⁸ Taberî, a.g.e., VII, 21; Wellhausen, a.g.e., s.216; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 416; Salman, *Türgişler*, s.49 vd; Koyuncu, Mevlüt, "Türkler ve İslâm Dünyası", *Türkler*, Ankara 2002, IV, 344.

¹⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, a.g.e., VII, 25; Ebu'l-Ferec, a.g.e., I, 195; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 417 vd.

²⁰⁰ Belâzurî, a.g.e., s.417.

²⁰¹ Ebu'l-Ferec, a.g.e., I, 195.

²⁰² Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 417 vd.

arttı. Türgişler artık bölge siyasetinde çok daha etkin bir rol oynamaya başladılar.²⁰³ Öyle ki; Mâverâünnehir, Toharistan ve güney bölgesi halkları onları kurtarıcı addediyordu.²⁰⁴ Yine bu yenilgi Arap kabileleri arasındaki huzursuzlukları daha da tırmandırdı.²⁰⁵

Olanlardan ders çıkaran Hişam, göreve Eşres b. Abdullah es-Sülemî'yi getirdi (108-110/727-729).²⁰⁶ Eşres'in başlangıçta mevaliye eşit hak ve özgürlükler tanıyan yaklaşımı, her kesim tarafından olumlu karşılandı.²⁰⁷ 'Müslüman olandan cizyenin kaldırılacağı' ilanı üzerine beklenenin çok üzerinde insan müslüman olduğunu açıkladı. Ancak bu durum hazine memurları ile dihkânları endişelendirmişti.²⁰⁸

Eşres, bu güruhun telkinlerini ya da Hişam'ın mali kaygılarını dikkate almış olacak ki kısa süre sonra mevaliden -sünnet olan, dinin farzlarını yerine getiren ve Kur'an'dan bir süre okuyabilenlerin dışında- yine harac ve cizye alınması yönünde talimat verdi. Arap unsurun, mevalinin haklarını arama çabası da yetersiz kalınca Mâverâünnehir'de, Buhara ve Soğd merkezli büyük bir isyan patlak verdi. Asiler, öteden beri destek gördükleri Türgiş hakanı, Fergana ihşidi ve Şâş hükümdarını yurtlarına davet ettiler.²⁰⁹ Bölgesel boyut kazanan isyan Emevîlere zor anlar yaşatmıştır. Öyle ki bir ara Amu-Deryâ havzasında tutunamayarak Horasan tarafına çekilmek zorunda kaldılar.²¹⁰

Burada Kemerce kuşatmasını anmak gerekir (110/729).²¹¹ 58 gün süren kuşatmanın²¹² bu kadar uzun sürmesi, Kemerceli mühtedilerin dinlerinde sebat ederek Araplarla birlikte vatanlarını savunmalarından kaynaklanmıştır.²¹³ Onların, mevaliye yapılan haksızlıklardan sonra bu fedakârlığı Emevî idaresi için yaptıkları

²⁰³ Gibb, *Orta Asya*, s.55; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.21; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara 1977, s.123; Apak, *a.g.md.*, *Türkler*, IV, 329.

²⁰⁴ Gibb, *Orta Asya*, s.56; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.123.

²⁰⁵ Taberî, *a.g.e.*, VII, 30-32.

²⁰⁶ Belâzurî, *a.g.e.*, s.417; Taberî, *a.g.e.*, VII, 52 vd; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 143.

²⁰⁷ Belâzurî, *a.g.e.*, s.417; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.227.

²⁰⁸ Belâzurî, *a.g.e.*, s.417 vd; Taberî, *a.g.e.*, VII, 54; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 147 vd.

²⁰⁹ Belâzurî, *a.g.e.*, s.417 vd; Taberî, *a.g.e.*, VII, 56 vd, 64 vd; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 148 vd; Barthold, *Türkistan*, s.205 vd; Wellhausen, *a.g.e.*, s.219; Hasan, *a.g.e.*, I, 421; Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s.82; Kurt, *Buhara Örneği*, s.182-184.

²¹⁰ Gibb, *Orta Asya*, s.58.

²¹¹ Taberî, *a.g.e.*, VII, 65; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 154; Kitapçı, *Zekeriya, Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, Yedikubbe Yay., Konya 2005, s.290; Wellhausen, *a.g.e.*, s.218; Gibb, *Orta Asya*, s.58; Barthold, *a.g.e.*, s.135.

²¹² Taberî, *a.g.e.*, VII, 64-66; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 152-154; Gibb, *Orta Asya*, s.60; Wellhausen, *a.g.e.*, s.218.

²¹³ Taberî, *a.g.e.*, VII, 62; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 151 vd.

elbette söylenemez. İslâmiyet'i samimi olarak benimsedikleri ve dinlerinden kesinlikle dönmek istemedikleri açıktır.

Eşres, bölgede "ribâd" inşa ettiren ilk Emevî valisidir.²¹⁴ Mühtedilerden oluşan gaziler, ribâdlarda bir mürşidin manevi terbiyesi altında bulunur, bahar geldiğinde ise gayri müslim Türklere karşı cihada çıkarlardı. Yine bu mücahitler, halk arasına "erenler ordusu" sanıyla karışarak onları irşat ederlerdi. Bunlar, başta kendi bölgeleri olmak üzere Orta Asya'nın da İslâmlaşmasında önemli rol oynamışlar, Anadolu'ya düzenlenen seferlere katılarak bölgede tebliğ faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Anadolu'daki tekke ve dergâhlar bir bakıma ribâdların uzantılarıdır.²¹⁵

Eşres'le umduğunu bulamayan Hişam, Cüneyd b. Abdurrahman'ı Horasan valisi olarak atadı (111/729-734).²¹⁶ Yeni vali, Türğişlere karşı başlattığı amansız mücadelede başarılı oldu. Ancak ağır bedel ödenerek ulaşılan bu muvaffakiyet, bölgeyi bir süre daha Türğiş saldırılarından korumaktan ileri gidememiştir.²¹⁷

Türğiş hakanının Semerkant kuşatması (111/730),²¹⁸ Kemerce muhasarasındaki hadiseyi akıllara getirir. Şöyle ki; kuşatma bütün şiddetiyle sürerken Semerkant halkından, sayıları 1000'i bulan bir grup ihtidâ ederek şehrin müdafaasında aktif görev aldı.²¹⁹ İçte patlak verebilecek bir isyanın Emevîlerin sonunu getirmesi kesin iken yaşanan bu gelişme Semerkantlıların aslında İslâmiyet'i ve samimi müslümanları, Türğiş hâkimiyetine tercih ettiklerini gösterir. Semerkant halkı, şahıslara endeksli politikaların bir gün sona ererek İslâm hukukunun evrensel ilkelerinin cari olacağı günlere kavuşmak ümidiyle -kerhen de olsa- Emevîleri desteklemiştir.

Mühtedilerin böylesi kritik anlarda Arapların yanında yer almaları, İslâmiyet'in ve müslümanların Mâverâünnehir'deki geleceğini de belirlemiştir. Bu destek, aynı zamanda fethin amacına ulaştığını gösteren bir delildir.

Kaynaklar arasında sadece Yâkût'ta geçtiğine göre Hişam, muhtemelen Su-lu'ya bir elçi göndererek onu İslâm'a davet etmiş, ancak hakan bu teklifi geri çevirmiştir.²²⁰

²¹⁴ Barthold, *Türkistan*, s.205.

²¹⁵ Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.108-111.

²¹⁶ Belâzurî, *a.g.e.*, s.418; Taberî, *a.g.e.*, VII, 67; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 156 vd; Gibb, *Orta Asya*, s.57 vd.

²¹⁷ Gibb, *a.g.e.*, s.60-64; Wellhausen, *a.g.e.*, s.218 vd.

²¹⁸ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 157; Gibb, *a.g.e.*, s.51 vd.

²¹⁹ Taberî, *a.g.e.*, VII, 71-84; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 162-170; Gibb, *a.g.e.*, s.61-63; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.248 vd.

²²⁰ Yâkût, *Buldân*, II, 24.

Hişam döneminin, Nasr'ın valiliğine kadar olan bölümünü Mâverâünnehir bağlamında değerlendirmek gerekirse:

Cimriliğini²²¹ bilen devlet adamlarının, ekonomik kaygılarla mevalî hukukunu hiçe saymaları²²² halkın güvenini oldukça sarsmıştır. Diğer taraftan gayri müslimlere tanınan imtiyazlar, sonunda mühtedileri isyan ettirdi. Valilerin, memur atamaları ve azillerinde prosedürü hiçe sayarak yandaşlarını kayırmaları da içte huzursuzluğa sebep oluyordu. Denilebilir ki onun hilâfetinde, Haccac dönemi Emevî zihniyeti adeta hortlamıştır.²²³

4. Huzur ve İstikrar Dönemi (120-131/738-749)

Hişam'ın, Nasr b. Seyyar el-Kinânî'yi Horasan valiliğine atamasıyla²²⁴ bölgede bir huzur ve istikrar dönemi başladığı görülür.

Nasr için siyasi konjonktür uygundu. Şöyle ki, Türgiş hakani Su-lu'nun öldürülmesi (120/738) ve Batı Göktürk devletinin yıkılması (126/744) bölgedeki Türk beylerini Çin desteğine muhtaç bırakmıştı.²²⁵ Fakat Doğu Göktürk devletinin Uygurlar tarafından yıkılması ve patlak veren bir isyan Çinlileri fazlasıyla meşgul edince,²²⁶ bölge insanının destek alabileceği herhangi bir siyasî bir aktör de kalmamış oldu.

Nasr, Horasan'ın müstakil bir eyalet olması sebebiyle sadece halifeye karşı sorumluydu.²²⁷ Rahat hareket ettiğinden mevaliye karşı sergilenen haksız uygulamalara son verebilmiştir.²²⁸

Daha göreve geldiği ilk günlerde Merv Câmiinde irat ettiği hutbesinde; mevaliden harac ve cizyeyi kesinlikle kaldırdığını, bu vergiyi müşrik olduğu halde cizyesi hafifletilenlere yüklediğini ilan etti. Kurduğu komisyona²²⁹ bir hafta içerisinde mevaliden 30.000 kişi müracaat etti. Yine komisyon, asıl cizye vermesi gereken ve dihkanlarca himaye olunan müşriklerin sayısını da araştırdı. Bunlar ise toplam 80.000 kişi civarındaydı. Komisyon, haracda da aynı paralelde bir düzenlemeye gitti.²³⁰

²²¹ Hasan, *a.g.e.*, I, 422.

²²² Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 425.

²²³ Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, s.82.

²²⁴ Taberî, *a.g.e.*, VII, 154; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 226 vd; Shaban, *Islamic History*, s.143.

²²⁵ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1978, s.214.

²²⁶ Orkun, *a.g.e.*, III, 193.

²²⁷ Wellhausen, *Arap Devleti*, s.225.

²²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Akyürek, *Fergana*, s.132, 134-136.

²²⁹ Taberî, *a.g.e.*, VII, 173; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 236; Wellhausen, *Arap Devleti*, s.226.

²³⁰ Taberî, *a.g.e.*, VII, 173; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 236.

Nasr, evlilik yoluyla ilişkileri düzeltmeye çalıştı. Bu bapta kızını Buhara hükümdarı Tuğşâde'ye nişanladı.

Üçüncü adım olarak -Kuteybe gibi- ordusunda Buhara kökenli askerlere yer verdi.

Ganimet taksiminde mevâli askerlere adil paylaşım yaptı.²³¹

Güvendiği kişileri önemli mevkilere getirdi. Örneğin; Kuteybe'nin oğlu Kutân'ı, Mâverâünnehir birlikleri komutanı olarak atadı.²³²

Fethin altyapısını hazırlayan Nasr, 121/739'da bölgeye ilk seferini düzenledi.²³³ el-Bâbü'l-Hadîd istikametinde ilerleyerek Mâverâünnehir'in iç kesimlerine ulaşan Nasr, bilinmeyen bir sebeple sefere son vererek Merv'e döndü.²³⁴

Aynı yılın sonlarına doğru Buhara, Semerkant, Kiş ve Nesef ahalisinden oluşan 20.000 kişilik takviye bir kuvvetle Şaş seferine çıktı. Bunun üzerine Türgiş hakanı Kur-Sul harekete geçerek Şâş Nehri'ni (Sir-Deryâ) tuttu. Fakat bir gece yarısı baskın için nehri geçen Kur-Sul, Emevî devriyesi tarafından kısıvrak yakalandı. Nasr, kısa bir görüşmenin ardından onun asılmasını emretti. Hakanını kaybeden Türgiş ordusu ertesi gün ağır bir yenilgiye uğradı (121/739).²³⁵ Çaresiz kalan Şâş hâkimi itaatini arz etti. Bir daha toparlanamayan Türgiş devleti ise Çin entrikaları ve Karluk baskısı sonucu 148/766'de yıkıldı.²³⁶ Böylece bölgede mukavemet gösteren son Türk devleti de tarihe karışmış oluyordu. Emevîler, elde ettikleri bu zaferle Mâverâünnehir'e bütünüyle hâkim oldular.²³⁷

Nasr, 121/739 sonlarına doğru Fergana'ya bağlı Kubâ'ya başarılı bir sefer düzenledi.²³⁸ Fergana ve Şâş'a birer vali atadıktan²³⁹

²³¹ Kurt, *a.g.e.*, s.254 vd.

²³² Gibb, *a.g.e.*, s.74.

²³³ Taberî, *a.g.e.*, VII, 155-157; Barthold, *Türkistan*, s.208; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.24.

²³⁴ Taberî, *a.g.e.*, VII, 173; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 236; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, s.270.

²³⁵ Taberî, *a.g.e.*, VII, 174 vd; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 236 vd; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXI, 428 vd; İbn Kesir, *a.g.e.*, IX, 327; İbn Haldûn, *el-Iber*, III, 97.

²³⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.125.

²³⁷ Taberî, *a.g.e.*, VII, 174 vd; Algül, *a.g.e.*, IV, 14; Kafesoğlu, "Türkler", *İA*, XII, 186 vd; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet*, 252-256, 270-273; Kurt, *Buhara Örneği*, s.195.

²³⁸ Taberî, *a.g.e.*, VII, 177; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 238; Câhız, Ebû Osmân 'Amr b. Bahr, *Menâkibü Cündi'l-Hilâfe ve Fazâilü'l-Etrâk [Hilâfet Ordusunun Menkubeleri ve Türklerin Faziletleri]*, Çev. Ramazan Şeşen, Ankara 1988, s.28; Gibb, *Orta Asya*, 75.

²³⁹ Taberî, *a.g.e.*, VII, 176-178; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 237 vd; Gibb, *Orta Asya*, s.73-75; Belâzuri, *a.g.e.*, s.626; Kitapçı, *Zekeriya, Türkistan'da Müslüman*

sonra Sir-Deryâ'yı geçmeden Semerkant'a döndü.²⁴⁰ Kuteybe'den sonra Fergana'ya vali atayabilen ilk kişi odur.²⁴¹

Nasr, 123/741'de Fergana'ya başarılı geçen ikinci bir sefer daha düzenledi.²⁴²

Tecrübeli vali, toplumsal problemleri çözerek fethin kalıcı olmasını hedeflemiştir. Soğdlu muhacirler sorunu bu bağlamda ele alınabilir. Nasr, Kur-sul'un ölümüyle başlayan iktidar mücadelesinden rahatsızlık duyan bu kitleyi kazanmak için onlara elçi gönderdi. Çağrışı olumlu karşılayan Soğdluların bir takım ön şartlarını da kabul etti.²⁴³ Bu jest taraflar arası gergin havayı yumuşatmıştır.

O, Kuteybe döneminde fethedilen toprakların çoğunu geri alarak Emevî hâkimiyetini bölgede yeniden tesis etme başarısı göstermiştir (120-123/738-741).²⁴⁴ Yine adil, cesur ve ilkeli uygulamaları, Mâverâünnehir halkından pek çok kimsenin, bazı yerel Türk hakan ve aristokratların İslâmlaşmasına yol açmıştır.²⁴⁵

Ancak o, Fergana'nın kuzeyinde kalan Türk topraklarına girmeyi tehlikeli buldu. Çünkü Türkler, Arapların tanıdığı en sert karakterli, güçlü ve mücadeleci bir kavimdi.²⁴⁶

Fakat tecrübeli valinin bu çabaları, yaklaşmakta olan Abbâsî ihtilali sebebiyle meyvelerini ileriki dönemlerde verecektir.²⁴⁷

İhtilalin Horasan lideri Ebû Müslim, Nasr ile fiili mücadeleye başladığından²⁴⁸ bölgedeki fetih hareketleri durma noktasına gelmişti.²⁴⁹ Mâverâünnehir, yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik buhranlara rağmen Nasr'ın basiretli yönetimi sayesinde bir süre daha Emevî hâkimiyetinde kalabildi. Yine onun, Fergana ve Sir-

Olan İlk Türk Hükümdarları, İstanbul 1988, s.59; Kitapçı, *Türkistan'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, s.185.

²⁴⁰ Wellhausen, *a.g.e.*, s.226; Jusubaliev, *a.g.t.*, s.42.

²⁴¹ Barthold, "Fergana", *İA*, IV, 560.

²⁴² Taberî, *a.g.e.*, VII, 193. Ancak Kurt, Taberî'nin bu rivayetini Nasr'ın görevden ayrılmasından iki yıl sonra gerçekleşen bir harekât olarak değerlendirerek kabul etmez. Bkz. Kurt, *Buhara Örneği*, s.195. Oysa Nasr, 739'da değil de 748-49'da görevden ayrıldığı için bu rivayet tarihî açıdan doğrudur.

²⁴³ Taberî, *a.g.e.*, VII, 192; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 250; Zettersteen, "Nasr b. Seyyar", *İA*, IX, 107.

²⁴⁴ Hitti, *a.g.e.*, I, 333.

²⁴⁵ Yazıcı, Nesimi, *İlk Türk İslâm Devletleri*, s.34.

²⁴⁶ İbn Havkal, *Kitâbü Süreti'l-Arz*, Thk. M.J. de Goeje, Brill Mat., Leiden 1967, s.467; Şeşen, *Türk Ülkeleri*, s.215.

²⁴⁷ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 420 vd.

²⁴⁸ Duri, Abdülaziz-Muttalibi, Abdulcebbâr, *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Beyrut 1971, s.299-301.

²⁴⁹ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s.25.

Deryâ'nın kuzey ve doğusuna hâkim olan Türgiş devletine ağır bir darbe indirerek bu toprakları kurulacak Abbasi devletine miras bıraktığı da ortadadır. Mâverâünnehir'in İslâmlaşmasında en az "Kuteybe kadar payı" olan Nasr, ihtilal sırasında (130/748) Horasan'ı terk etmek zorunda kaldı ve aynı yılın sonbaharında İran'da vefat etti.²⁵⁰

Sonuç

Hicretin ikinci yılında cihat âyetleriyle (el-Hacc, 22/39-40) başlayan askerî faaliyetler şartların iyileşmesiyle fetih boyutu kazanmış, Arap Yarımadası'nın büyük bölümünde hâkimiyet sağlanmıştır. Fetih hareketleri Kuzey Afrika, Suriye, Irak ve Horasan cephelerinde ilk üç Raşid halife döneminde başarıyla sürdürüldü.

Horasan seferleri, son Sâsânî hükümdarlarının Horasan ve Mâverâünnehir Türk hakanlarıyla birlikte mücadeleyi sürdürmeleri neticesi Emevîler dönemine sarkmıştır. Sâsânîlerin yıkılmasının ardından Mâverâünnehir şehir devletleri ve Türgişlerle başlayan mücadele kıyasıya devam etmiş, coğrafya zaman zaman el değiştirmiştir.

Yoksa o dönem için mücerret anlamda; bölgenin stratejik konumu, doğal zenginlikleri, insan gücü, hazineye katkısı gibi sömürüye dayalı bir işgal planı yapılmamış, sadece ve sadece buna dayalı bir politika izlenmemiştir. "Dini yüceltme ve onu yayma" fetihlerin temel mantığını oluşturur. Ancak bu anlayışın bazı Emevî yöneticilerinde yerini toprak, ganimet, intikam, şan-şöhret kavramlarına terk ettiği de vakidir.

Raşid halifeler döneminde başlayan Mâverâünnehir fetihleri Müslüman Araplara bir fetih kültürü kazandırmışsa da, sömürmeden ve zulmetmeden fethetmenin zorlu sürecinde yol almak, Emevî idarecilerini şartlara göre ilginç metotlara yöneltmiştir.

Horasan ve Kuzey Afrika fetihleri baz alındığında Mâverâünnehir fetihlerinin oldukça ağır ilerlediği görülür. Bölge hâkimiyetini kaybetmek istemeyen Türgiş devleti, mevalinin belli dönemlerde harac ve cizyeye, sünnet olmaya, Kur'an'dan ezber yapmaya ve namaza zorlanması, Çin imparatorlarının Emevî aleyhtarlarını desteklemeleri, Türk hükümdarların siyasî, askerî ve içtimaî dayanışma içinde olmaları buna sebep olarak gösterilebilir. Açık arazide başarılı olan Emevî kuvvetlerinin dağlık bölgelerde kötü performans sergilemeleri de fetihleri yavaşlatan faktörler arasındadır.

²⁵⁰ Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murûcu'z-Zeheb ve Ma'âdini'l-Cevher*, Kahire 1965, III, 258 vd; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, V, 395 vd; Barthold, *Türkistan*, s.209 vd; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, II, 421.

Merkezin mali kaygılarını göz önünde bulunduran valilerin mevâliden haraç ve cizye talep etmeleri ve Arap milliyetçiliğinin idare, bürokrasi ve ordudaki olumsuz yansımaları fetih hareketine gölge düşürmüş, ayrıca neredeyse bölgedeki Emevî varlığına son verebilecek boyuttaki isyanlara sebebiyet vermiştir.

Tarihi sebep-sonuç ilişkisine paralel seyreden fetihler, kazanılan tecrübeler neticesi daha planlı-programlı bir hal almış, Mâverâünnehir'in; Doğu Türkistan, Turan, Afganistan, Çin ve Hint topraklarına açılan dinî, siyasî, ticarî ve kültürel bir kapı olduğunun farkına varıldığında, Abbasi ve diğer müslüman siyasî oluşumlar tarafından da bir devlet politikası haline getirilmiştir.

Fethedilen topraklara Yemen ve Mudar kabilelerini iskân etmek de önemli bir fetih politikası olarak göze çarpar. Böylece fetih topraklarında siyasî, dinî, sosyal, ticarî, kültürel ve askerî hâkimiyet perçinlenmek istenmiştir.

Horasan valiliğinin Irak genel valiliğine bağlı olması başlangıçta fetihlere pozitif yansiyorken, kabileler ve kişiler arası siyasî çekişmeler sebebiyle sonraki dönemde birtakım olumsuzluklara sebebiyet vermiştir. Bu durum ancak son genel vali Nasr b. Seyyar döneminde düzeltilmiş, Horasan müstakil bir eyalet statüsü kazanarak direkt olarak halifeye bağlanmış, rahatlayan bürokrasi cesur adımlar atarak kısa sürede siyasî sınırları Kuteybe dönemine ulaştırmıştır. Yıkılışın ayak seslerinin iyiden iyiye duyulduğu bu yıllarda yapılan fetihler manidardır.

Emevî fetihlerinin eleştirilecek yönü çok olsa da, Abbasi ihtilalinin silahlı gücünü büyük oranda fetih topraklarından (Horasan-Mâverâünnehir) sağlaması düşündürücüdür. Çünkü bölge insanı mevcut konjonktürde fikri altyapısını oluşturmuş, neticede bir süre önce karşı olduğu İslâm adına hareket ederek, yine dinin kriterlerini sağlamak amacıyla Emevîlerle mücadele etme cesaretini göstermiştir. Bir başka deyişle; İslâm dini ve kültürünü özümseyen Mâverâünnehir halkı, uygulamalarıyla dinin sınırlarını zorlayan Emevî yönetimine karşı yine din adına bir duruş sergilemiştir. Bu durum bölgenin aslında gerçek anlamda fethedildiğini gösterir.